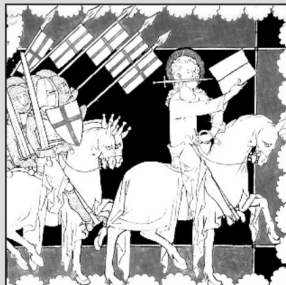
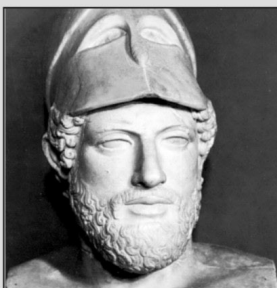
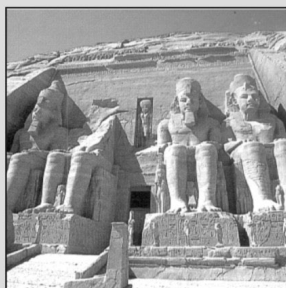

KLIÓ 2025/3

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

A vitatott osztrák–magyar
határ
Casanova lottója
Az egyszarvú
legendája

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIO – Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, elnök,
Györkös Attila habil egyetemi docens, DE, *főszerkesztő*;
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *főszerkesztő-helyettes*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
és Takács Levente habil egyetemi docens, DE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, intézetvezető. DE
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
Debrecen MJ Város Önkormányzata
és a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

A washingtoni Library of Congress felvette gyűjtőkörébe a folyóiratot.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>
(1992/1-től a 2021/3. számig)

e-mail címek: fodormne88@gmail.com

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

E számunk szerzői

Berecz Gábor tanársegéd, DE Ókortört. és Klasszika Filológiai Tanszék

Fodor András MA-hallgató, DE Történelmi Intézet

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a Klió szerkesztője, DE Történelmi Intézet

Horváth Csaba dr. jogász-közgazdász, PhD-hallgató, DE Történelmi Intézet

Horváth N. Zsolt egyetemi hallgató, ELTE Berzsényi Dániel Tanárképző

Központ, Történelmi Intézet, Szombathely

Kocsis Viktória V. éves latin–biológianár-szakos hallgató, DE

Kovács István PhD tanársegéd, DE Történelmi Intézet

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék

Paládi Renáta levéltáros, MTA KIK Akadémiai Levéltár; az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola hallgatója

Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE

Sashalmi Endre habil. egyetemi tanár, PTE BTK Középkori Tanszék

Takács Levente PhD habil. egyetemi docens DE Történelmi Intézet

(Rövidítések: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; MTA KIK: Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE BTK Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2025/3.

TARTALOM

Ókor – középkor

- Angela Hug: Termékenység, ideológia és családpolitika az ókori Rómában (*Berecz Gábor*) 3
- Jeroen W. P. Wijnendaele: A katonai hatalom delegálása a Nyugatrómai Birodalomban (*Horváth Csaba*) 14
- Irmina Weronika Stodulska: A pogány vallási és mágikus gyakorlatok keresztény kritikája (*Kocsis Viktória*) 19
- Maria Tziatzi-Papagianni: Az egyszarvú legendája Michaél Chóniatés bizánci görög költő versében (*Kovács István*) 24

Újkor

- Lukman Hakim – Murodi Murodi– Andi Rahman: Oszmán válasz a XVI. századi portugál-acehi konfliktusokra (*Fodor András*) 28
- Stephen M. Stigler: Casanova lottója. Egy forradalmi szerencsejáték története (*Fodor Mihályné*) 37
- Susanna Rabow-Edling: Az első orosz forradalom – az 1825-ös dekabrista felkelés (*Sashalmi Endre*) 51
- Michael A. Verney: Az identitás és az imperializmus építőkövei: az Egyesült Államok felfedező útjai (*Peterecz Zoltán*) 58

Modern- és jelenkor

- Grandits Hannes–Murber Ibolya–Tyran Katharina (szerk.): A vitatott osztrák–magyar határ az első világháború után (*Horváth N. Zsolt*) 67

Giordano Bruno Guerri: Mártírológia és hagiográfia helyett historiográfia és polémia (<i>Madarász Imre</i>)	71
Sztepan Vidnyanszkij – Andrij Martinov: Nemzetközi kap- csolatok az orosz–ukrán háború tükrében (<i>Paládi Renáta</i>)	81

Termékenység, ideológia és családpolitika az ókori Rómában¹

Angela Hug a Yorki Egyetem adjunktusa, PhD fokozatát 2014-ben szerezte. Kutatásai a szerelemre vagy a gyermeknemzésre, tágabb értelemben a családra fókuszálnak. *Fertility, Ideology and the Cultural Politics of Reproduction at Rome* (Fertilitás, ideológia és a reprodukció kultúrpolitikája Rómában) című könyve a Kr. e. I. és a Kr. u. III. század között vizsgálja a fertilitás kérdését. Nem fiziológiai értelemben, és nem is statisztikai adatokkal láttatja azt – hiszen erre nem is volna lehetősége –, hanem sokkal inkább a *fecunditasszal* (termékenységgel) mint szellemi konstrukcióval foglalkozik. Bár a könyv által vizsgált periódus kezdőpontját nem indokolja a szerző, a végpont kapcsán azzal érvel, hogy a kereszténység elterjedése előtti, még szellemi–kulturális vonatkozásban egységesnek tekinthető állapotokat kívánta elemezni. Forrásait az irodalmi szövegek, az epigráfiai, papirológiai, illetve numizmatikai emlékek adták. Előbbiek beszélői vagy elbeszélői általában elit férfiak, így a nők nézőpontja – hangsúlyozza a szerzőnő – legfeljebb áttételesen érhető el.

Az első fejezet a házasság és a gyermekvállalás kérdésével foglalkozik, melyek megvalósulása szinte társadalmi elvárás volt: Cicero egyenesen természeti törvényként hivatkozik az anyaság és a házasság kapcsolatára. A frigyre lépés sokféle-

¹ A szerző kutatásait a Gróf Tisza István Debreceni Egyetemért Alapítvány PhD Kiválósági Ösztöndíj támogatja.

képpen történhetett, de a gyermek jogállását szigorúan szabályozták: mivel a törvénytelen gyermekek az anya jogi státuszát örökölték, úgy vélték: ha valakinek gyermeke van, az törvényes. Hiszen miért kockáztatná bárki a gyermek jogait? Ez pedig vagy ahhoz vezetett, hogy – megfelelő dokumentáció híján – a törvénytelen gyermekeket is törvényesnek fogadták el, vagy pedig épp fordítva: a gyermek születése miatt kötöttek házasságot a szülők.

A fejezet a gyermekvállalás életkorával is foglalkozik: az idős korokban újrահázasodók a közvélemény ellenszenvét váltották ki. Valerius Maximus arról tudósít, hogy Augustus egy bizonyos Septicia házasságát felbontotta férjével, az idős Publiciusszal, terméketlenségre hivatkozva. A Juvenalis által kifigurázott homoszexuális esküvő egy bizonyos Gracchus és férfi kedvese között ugyancsak azért volt problémás, mert e házasságból gyermek nem foganhatott.

Nem volt azonban elég a várandósság: a gyermeknek épségben meg kellett születnie, az anyának túlélnie a szülést, az utódnak pedig egészségben felnőnie. Angela Hug szerint épp azért kellett a *toga virilist* 15 éves kor tájékán felöltetni, mert úgy vélték, eddigre élhették túl a fiúk a veszélyes gyermekéveket.

A család méretét is elsősorban praktikus okok motiválták. Minden nőnek mérlegelnie kellett a többszöri szülés veszélyeinek kockázatát: minél több utódja volt, annál többen gondoskodhattak róla idős éveiben, ám annál nagyobb valószínűséggel érthette baj szülés közben. Özvegyé válni egyet jelentett a kiszolgáltatottsággal és a sebezhetőséggel. Egy gyermektől ugyanis nem csak az érzelmi és fizikai, de az anyagi támogatás is elvárt volt. A fejezet kitér a válás, újrահázasodás vagy özvegyesség témakörére is. Hug bemutatja, hogy a római vélekedés alapvetően támogatta az újrահázasodás intézményét, ha az

elvált vagy megözvegyült nő még képes volt szülni. Mindkét esetben legkésőbb egy éven belül újra kellett házasodnia a nőnek az augustusi törvények értelmében. Plutarchos azt írja az ifjabbik Catóról: kifejezetten azért vált el a fiatal feleségétől, hogy az egy jó barátjával újraházasodhasson, hiszen Catónak már így is elég örököse volt.

A rómaiak gyakran önként, szánt szándékkal korlátozták a gyermekek számát. Angela Hug vitába száll Peter Brunt elméletével, miszerint ez elsősorban gazdasági okokra vezethető vissza. Szerinte sokkal inkább a nők javuló oktatási és munkalehetőségei magyarázzák a csökkenést. Hug más történeti korszakokra elvégzett, fertilitásra irányuló vizsgálatok három faktorát applikálta a római kori Itália szabad lakosságára: életkor az első és az utolsó szülésnél, valamint a születek közötti késleltetés hossza. Walter Scheidel kutatását parafrázálva arról tájékoztatja az olvasót, hogy aligha beszélhetünk szándékos születésszabályozásról, mivel az elérhető adatok alapján kb. a férfiak 40%-a gyermektelenül vagy csak lányokat nemzve halhatott meg.

Hug szerint téves ismeretekkel rendelkezettek a nők ovulációs ciklusáról, ugyanígy a menstruációról is, amely sok esetben épp a kívánt eredmény ellenkezőjéhez vezetett: vagy a legtermékenyebb időben került sor az aktusra – nemkívánatos terhességhez vezetve – vagy pedig sikertelen maradt a fogantatási kísérlet. A szoptatás ovulációt csökkentő hatását minden bizonnyal felismerték és alkalmazták az ókorban. A csecsemők ilyenén táplálását sokszor szándékosan elhúzhatták, amely pedig a születek közötti időtartam növekedéséhez vezetett. Minden igyekezet ellenére – írja Seneca – a születek száma szinte pontosan elárulta egy nő életkorát. A fejezet számos orvosságot prezentál, amely vagy a fogamzásgátlást vagy az abortuszt szolgálta, továbbá a szerző bemutatja azokat a módszereket is,

amelyekkel a nem várt gyermekektől próbáltak megszabadulni (mint például a gyermekkitétel vagy a csecsemőgyilkosság). Az utolsó alfejezet az önként vállalt gyermektelenséggel foglalkozik. Az augustusi törvényhozás büntetései ellenére túl sokan maradtak gyermektelenül. Ugyanakkor a szerző azt is hangsúlyozza, hogy a Juvenalis vagy Martialis által karikírozott *orbi* nem feltétlenül volt egész életében gyermektelen: az is elképzelhető, hogy túléltek utódaikat. Feltehetően Augustus törvényei egy pánikreakcióra adott nyugtató válaszok voltak, mintsem valódi kísérlet egy valódi társadalmi probléma megoldására.

A második fejezet a gender és a termékenység kapcsolatát vizsgálja. A római irodalomban a *fecunditas* a nőkhöz köthető fogalom volt. A férfi terméketlenségről két orvos szakíró, Caelius Aurelianus és Muscio, továbbá Lucretius és az idősebb Plinius, valamint a szatíraírók és egyes jogi szövegek is beszámolnak. Ám a gyermektelenség felelőssége csak abban az esetben nem a nőt terhelte nagyobb mértékben, ha a férfi képtelen volt szexuális együttlétre. Tehát míg a gyermekszülés elsősorban a nő termékenységét dicsérte, ugyanígy a gyermektelenség is nagyrészt a nőt terhelte. A túl nagy termékenység szintén problémás lehetett. Egyrészt sok egészséges gyermeket felnevelni rendkívüli költségekkel járt. Másrészt Angela Hug szerint a kimagasló termékenységű nők gyakran gyászoltak a magas csecsemőhalandóság miatt. Ám úgy vélték, hogy talán valamelyest kisebb a fájdalom, ha több gyermekből veszít el egyet-kettőt a szülő.

A harmadik alfejezet az ikerszülésekkel foglalkozik. Számos példán keresztül azt világítja meg, hogy egyszerre áldás és átok is volt a szülés folyamata. Trallesi Phlegon arról tájékoztat, hogy egy anya ötös ikreket szült, egy másik alkalommal hármasikrei láttak napvilágot. A kettős ikreknél nagyobb iker-

születések megítélése (a gyermekhalandóság kockázatai miatt) nem volt egyöntetűen pozitív – hivatkozik Hug Véronique Dasen kutatásaira. Végül az utolsó alfejezet a termékenység szerencsétlen végkimeneteit részletezi: azokat az eseteket vizsgálja, ahol a gyermek komoly csalódást okozott a felmenőinek. Cicero *Philippicái*, Seneca *Controversiae*-i vagy épp Tacitus Agrippinára és Germanicus halálára vonatkozó helyei szolgálják a példát.

A harmadik főfejezet olyan kérdéseket vet fel, mint hogy a férfiak társadalmi tőkét növelhette-e egy termékeny feleség, vagy hogy a *fecunditas* tekinthető-e erénynek, és ha igen, mennyire volt jelentős. Valerius Maximus úgy anekdotázik Corneliáról, a Gracchusok anyjáról, hogy amikor megkérték, mutassa be ékszereit, megvárta, míg fiai hazaérnek, hiszen ők az igazi kincsei. Hug amellett érvel, hogy a *fecunditas* – amennyiben polgárjoggal rendelkező nők törvényes gyermekeket szültek – valóban *virtus* volt, még hozzá a *pudicitia*val egyenrangú, hovatovább együttes említéseiket is forráshelyekkel támasztja alá. A köztük lévő kapcsolat egy tiszteletben álló *matrona* esetében úgy ragadható meg, hogy a nő *pudicitia*ja szavatolta a házasságbeli hűségét, míg a *fecunditas*a a házasság célját, a törvényes utódok világra hozatalát teljesítette be. Az alfejezet értekezik a férjetlen vagy prostituált nők terhességéről is: a szerzőnő szerint a források szűkössége azt igazolja, hogy várandósságukat nem tudták erényes állapotként elfogadni – valószínűleg a leggyakrabban ők éltek a terhességet megelőző vagy megszakítani célzó praktikákkal.

A második alfejezet részletesebben is tárgyalja a termékenység és társadalmi tőke kapcsolatát. A római elit sokgyermekes tagjai nagy elismertségnek örvendtek. A szerzőnő szerint, ha Corneliának a gyermekei az ékszerei lehettek, akkor ugyanígy egy erényes férfi megérdemli a termékeny feleséget. Tacitus

egy helye nyomán a férfiak néha politikai súlyukat növelték gyermekeik számának említésével, mint ahogyan tette azt A. Caecina Severus is egy szenátusi beszédében. A gyerekek jelentősége a *triumphus*okban is megmutatkozott, még ha az vitás is, hogy hány gyermek és milyen esetben kaphatott helyet apja mellett. Olykor a lányok jelenléte is fontosnak bizonyult: Germanicus Kr. u. 17-es *triumphusa* a lányait is felvonultatta, amelynek célja a dinasztikus stabilitás hirdetése lehetett.

A következő alfejezet feliratos példák segítségével járja körül, hogy a társadalmi eliten kívül eső vagy legfeljebb a municipális szférában kiemelt társadalmi státuszú családok esetén mit jelentett a *fecunditas*. Egy bizonyos Veturia hat gyermeknek adott életet, ám mindössze egy élte túl őt. Férje, Fortunatus mégis egy viszonylag hosszú sírvers formájában köszönt el tőle, háláját kifejezve. A fejezet utolsó egysége a *fecunditas* és a válás kapcsolatát vizsgálja. Plutarchos Aemilius Paullus válásáról írott anekdotája alapján azt mutatja be, hogy a *moresszel* szembemenő cselekedetnek minősült, ha valaki egy erényes, termékeny feleségtől „különösebb ok nélkül” elvált. Plutarchos még az általa immorális zsarnokként lefestett Sullát is úgy interpretálja, mint aki képtelen lett volna Aemiliát első férjétől erővel elvenni. Cassius Dio is hasonló értékvállalás mentén mutatja be azt az esetet, amikor Augustus Tiberiust kényszerítette válásra. Ha ugyanis egy feleség bizonyította *fecunditas*át, kiérdemelte, hogy megvédjék a válástól.

A negyedik fejezet a terméketlenséggel foglalkozik, és azzal, hogyan lehetett a nem önként vállalt gyermektelenséggel megküzdeni. Ennek három módját tárja fel a szerző: örökbefogadás, „pótgyermekek”, valamint válás és újraházasodás. Néhány kutató úgy véli, hogy egyes római előkelők maguk korlátozták gyermekeik számát vagy egyáltalán nem is vállaltak vér szerinti utódot, mert az örökbefogadás lehetősége mindig adott

volt. Angela Hug szerint az általános tendencia mégis az, hogy a legtöbb férfi és nő házasságkötésre és gyermekvállalásra törekedett. Ha ennek ellenére is az *adoptio* mellett döntöttek, a cél a család nevének, vagyonának, illetve kultikus örökségének (*sacra*) áthagyományozása volt. *Adrogatio*ról beszélünk, ha már *sui iuris* személy az örökbefogadott. Ez pedig lényegében az *adoptio*val ellentétes folyamat: végbemenetele egy család névleges kihalását jelentette.

Ám az *adoptiót* a közvélekedés csak abban az esetben fogadta el, ha az örökbefogadó *pater familias* kora vagy más körülmények nem tették már lehetővé a gyermeknemzést. A kivételek is ezt erősítik: a kasztrált vagy impotens férfiak és a komolyabb betegséggel küzdők bármikor vagy legalábbis fiatalabb életkorban fogadhattak örökbe, akár rokonokat is. Problémát jelentett azonban az *adoptio* időtállósága is. A szerzőnő Valerius Maximust, Tacitust, és végül Cicerót idézve tematizálja az örökbefogadás felbontásának kérdését. Számos esetben mondtak le politikai haszonszerzés céljából örökbefogadott gyermekekről. Nőket elvétve fogadtak örökbe. *Adoptiójuk* csak a legkritkább esetekben szolgálhatott dinasztikus célokat (erre egyedüli példa Domitia Lucilla esete), illetve ők maguk örökbefogadók sem lehettek, mert ezt jogszerűen csak a *patria potestas* birtokában lehetett megtenni. Hovatovább, ha a férjük örökbefogadott egy gyermeket, hivatalosan nem váltak az anyjává.

A „pótgyermek” között először a rabszolganőktől született *vernae*-t tárgyalja Angela Hug. A *delicia* esetében valószínűleg a *dominus* vér szerinti gyermekeire kell gondolnunk, akik a *dominus* és *domina* szórakoztatását szolgálták. Más jellemezte az *alumnit*, akik harmincéves koruk előtt felszabadíthatóak voltak, a lányok pedig megházasodva hozományt is kaptak. Seneca szavai alapján még szabadabb, kötetlenebb kapocs is

összefűzhetette a *dominust* és a „pótgyermeket”, mint ugyanőt vér szerinti gyermekével.

Végül ismét a válással és újraházasodással foglalkozik az utolsó alfejezet. Sp. Carvilius Ruga annak ellenére vált el, hogy szerette a gyermektelen feleségét. Sulla harmadik feleségétől, Cloeliától vált el, Caligula Lollia Paulinával bontotta fel házasságát, végül pedig Nero Octaviával törte fel frigyét. Mindhárom erősen negatív társadalmi visszhangot váltott ki, de azért, mert mindannyian olyan gyorsan újranősültek, hogy nem tűnt hitelesnek a gyermektelenségre való hivatkozás. Két másik példát olvashatunk a pszeudo-quintilianusi *Declamationes*ből: egy férfi megerőszakolt egy nőt, majd elvette feleségül, ám öt év után elvált tőle terméketlensége miatt. Egy háromgyermekes anyuka újra megházasodva szándékosan sterillé tette magát, hogy törvénytelennek minősülő gyermekei ne „versenyezzenek” az esetlegesen születendő törvényes gyermekekkel. A válás indoklását mindkét esetben elfogadták.

Az ötödik fejezet a *fecunditas* és az állam kapcsolatát vizsgálja. Abból az alapvetésből indul ki, hogy a privátnak számító kérdések megítélésében meglehetősen nagy teret engedtek az egyének és a családok a szélesebb társadalmi nyilvánosságuknak. Így egyrészt a rendkívüli szüléseket, születési rendellenességeket a csodajelek közé sorolták, kiszakítva őket a család intim szférájából, másrészt az augustusi törvények az állam, a császár hatalma által kívánták biztosítani a fertilitást. Az első alfejezet szerint Róma és az itáliai városállamok mindig is nagy nyitottsággal fogadták a bevándorlókat, könnyedén adományoztak polgárjogot, így a hódítások sikerét a társadalmi reprodukció lendülete alapozta meg. Aelius Aristeides úgy vélte, a görög poliszok uralma épp azért bukott el, mert egyszerűen lélekszámban alulmaradtak a rivális hatalmakkal szemben.

Angela Hug néhány szöveghely segítségével a vagyon és gyermeknemzés kapcsolatáról való vélekedést is bemutatja: Dionysosnál és Plutarchosnál is arról olvashatunk, hogy a szegényeket bátorítani kellene a gyermekvállalásra, hiszen a birodalom gyarapodását az emberi erőforrás folyamatos utánpótlása szolgálja. Az alfejezet ezen kívül sorra veszi azokat az ünnepeket is, amelyek a termékenységgel álltak összefüggésben, így például a Lupercaliát vagy a Pariliát. A fejezet következő egysége egy érdekes összefüggést tár fel: Velleius Paterculus vagy épp Suetonius néhány helyére hivatkozva azt mutatja be, miként befolyásolhatta az uralkodó személye (ti. „jó” vagy „rossz” császár), vagy épp az uralkodás eseményei (pl. Tiberius örökbefogadása vagy Germanicus gyanús halála) a társadalom gyermekvállaláshoz való viszonyát. Seneca egyenesen úgy érvelt Nerónak a *De Clementiában*, hogy a jó császár arra ösztönzi az embereket, hogy fiút neveljenek. Nagyon hasonló retorikát alkalmazott az ifjabb Plinius: szerinte Traianus vagy pénzbeli támogatással, vagy békét és stabilitást sugárzó uralkodói attitűddel érheti el népe gyarapodását.

A *ius liberorum*, a szülés által kiérdemelt gyámság alóli felmentés gyakorlati haszna és szimbolikus használata egyaránt a fejezetben tárgyalt témák között kapott helyet. E fogalom a termékeny évek alatt elhunyt nők sírkövein is gyakran felbukkant. Ugyanígy az *alimentatio* rendszere is középpontba kerül: az itáliai földbirtokosoknak folyósított kölcsönök kamatjait Traianus reformja értelmében arra használta fel az állam, hogy a gyermekeket addig támogassa, amíg a házasságkötésre alkalmas életkort elérték (fiúk esetében a tizennyolcadik, lányok esetében tizennegyedik életév).

Az utolsó fejezet a *fecunditas* és a császári család kapcsolatát elemzi, vagyis azt vizsgálja, hogy a *domus Augusta* női milyen szerepet tölthettek be egyrészt a dinasztia fennmaradásában,

másrészt ennek hirdetésében. Egy termékeny császári hitves mintául szolgálhatott a római nők számára, egy sokgyermekes császári család pedig a római hagyományok tiszteletét sugallta. A fejezet ennek megfelelően először azt vizsgálja, milyen kölcsönhatásban volt a köztársaság korához képest újnak számító dinasztikus kényszer a társadalmi elvárásokkal. Ezt követően Hug arra fordítja figyelmét, hogy az érméken szereplő gyermekeknek vagy *Fecunditas* istennőnek milyen jelentései voltak. Végül a császári család gyermektelenségének és az örökbecfoadás intézményét emelte fókuszba.

Angela Hug könyve a tematikus fejezeteket és az összefoglalást követően egy meglehetősen puritán, tizenhét tételből álló feliratkatalógust ad közre. Jóllehet a feliratokról kevés információ érhető itt el, mégis hasznos melléklete a könyvnek, hiszen több ponton is hivatkozik epigráfiai emlékekre. Ezt a függelékét egy igencsak gazdag, 42 oldalas bibliográfia követi. A név- és tárgymutatók között egyfelől valamennyi irodalmi forrás helye, másfelől a görög–latin szakkifejezések, személynevek, földrajzi nevek, valamint az angol nyelvű szakkifejezések szövegbeli előfordulásai is megtalálhatók.

A szerzőnő fertilitásról, ideológiáról és kultúrpolitikáról írt könyve izgalmas témát körüljáró kötet. Írói stílusa gördülékeny, a munka tagolása pedig azoknak is kedvez, akiknek csak kisebb egységeket van idejük egyszerre elolvasni: a hat számozott fejezet összesen 29 alfejezetből áll, köztük fejezetenként bevezető és összefoglaló egységek találhatók. Ki kell emelni a forrásanyag sokszínű, könnyed használatát is: a szerzőnő az irodalmi források mellett többször is felhasználta a papirologia, az epigráfia vagy a numizmatika emlékeit is, utóbbi esetében pedig az ikonográfiai elemzések sem maradtak el.

Hug érzékelhetően egy jól lekerekített narratívát alkotott a római gyermeknemzés politikai, ideológiai, társadalmi és

kulturális vetületeinek vizsgálatából. *Mégis az volt e recenzió szerzőjének a benyomása, hogy* ama másodlagos intencióval születhetett a *könyv*, hogy bármikor felüthető adattárként szolgáljon azok számára, akiknek a rómaiak gyermekvállalásával vagy családpolitikájával kapcsolatban kérdései adódnak. Legalábbis ezt az érzést erősítik a sorozatos visszautalások vagy ismétlések.

Mindent egybevetve, Angela Hug monográfiája a forrásokat bátran használó, izgalmas kötet a korszak kutatóinak, hasznos mintákat, módszereket mutat más korokkal foglalkozó társadalomtörténészeknek, és végül olvasmányos jellegéből, didaktikusan szerkesztett fejezeteiből adódóan számos érdekességet tartogat a laikus olvasóknak is.

Angela Hug: *Fertility, Ideology and the Cultural Politics of Reproduction at Rome*. [Fertilitás, ideológia és a reprodukció kultúrpolitikája Rómában]. Leiden–Boston, 2023. 328 o.

Berecz Gábor

A katonai hatalom delegálása a Nyugat-római Birodalomban

A *Jeroen W. P. Wijnendaele* által írt tanulmány érdekes nézőpontot kínál a késő római hadvezérek vagy másképpen hadurak hatalmának megértéséhez. A cikk rendkívül forrásközpon-tú, amit a lábjegyzetekben lévő rengeteg ókori és modern szakirodalmi utalás is bizonyít. A cikk talán legnagyobb értéke az, hogy rávilágít a Nyugatrómai Birodalom utolsó évtizedei-nek összetett, gyakran töredezettnek tűnő katonai parancsnoki struktúrájára.

A tanulmány a Nyugatrómai Birodalom katonai parancsnoki alá- és fölérendeltségét, szervezetét és a hadseregen belüli hatalommegosztást vizsgálja a 395-től 480-ig tartó időszakban. A szerző fő vizsgálati kérdése az, hogy a híres *magistri utriusque militiae*, későbbiekben „generalisszimuszok” (például Stilicho, Aëtius vagy Ricimer), akik a gyakorlatban az uralkodókat is háttérbe szorították, hogyan delegálták a katonai feladatokat beosztottjaiknak. Ezen beosztottak kevesebb figyelmet kaptak és az utókorra olykor még a nevük sem maradt meg, ugyanis, miként a szerző kiemeli, a történészek általában a legbefolyá-sosabb katonai vezetőkre fókuszálnak, s kihagynak más fontos személyeket az alacsonyabb rangú tisztek körében.

A cikk szerint a Nyugatrómai Birodalom fennállásának utol-só évtizedeiben annyi válsággal (uzurpációk, lázadások, invá-ziók) nézett szembe, hogy egyetlen főparancsnok sem tudott minden fronton helytállni. Wijnendaele mellett érvel, hogy

a „generalisszimusz” koncepciója, miszerint egyetlen tábornok irányította az állam ügyeit, nem ad teljes magyarázatot a nyugatrómai hadsereg evolúciójára, és ezért a szerző a korábbi kutatásoktól eltérő nézőpontból közelíti meg a katonai parancsnoki láncot.

A generalisszimusz hatalmának mibenlétét taglalva azt fejti ki, hogy a negyedik század utolsó negyedétől a magistri militum pozíciójú katonai parancsnokok olyan hatalom birtokába jutottak, amivel már a politikát is befolyásolni tudták, és akár a császári hatalmat is elhalványíthatták. A változás Wijnendale szerint I. Valentinianus császár halála után kezdődött (375), míg addig Augustus óta a császár minden esetben a legfőbb hadúr volt. Kiemeli azonban, hogy a késő római hadseregben történt lázadások, amikor kisebb hadurak fellázadtak, sok esetben nem feltétlenül járt együtt a császár elleni lázadással. Azok sokkal inkább a generalisszimusz ellen irányultak, aminek eredménye az lehetett, hogy maguk a lázadók váltak új generalisszimuszokká.

A tanulmány három fő kategóriába sorolja a katonai válságokat, úgymint császári uzurpációk, amikor a regnáló császár ellen lépnek fel; parancsnokok lázadásai, amely a hadseregen belüli tisztviselők lázadását jelenti; és a kívülről érkező barbár inváziók, amelyek sok esetben a nem római segédc csapatokkal való konfliktusokat is okozták egyben. A szerző megállapítja, hogy a hadvezérek nem személyesen szálltak szembe minden problémával, hiszen erőforrásaik sem voltak végtelenek, ilyen esetekben (például afrikai hadjáratok vagy kisebb uzurpációk esetén) beosztottaikat küldték maguk helyett.

Az első esetek, amelyek tulajdonképpen hadurak felkelései, Africa provinciában történtek: előbb Gildo (385–398), majd Heraclinus (408–413), végül pedig Bonifatius (422–432) vezetése alatt. Egyik esetben sem a császár vette fel a harcot sze-

mélyesen és vezette hadait ezek ellen a felkelők ellen. Amikor uzurpátorokról, vagyis trónkövetelőkről van szó, akkor a szerző két fő csoportot különböztet meg. Elsőként azokat a trónbitorlásokat vehetjük szerinte számításba, amelyek a császár jelenlétének a hiányában történtek. Ilyenre lehet példa Maiorianus afrikai hadjárata, akinek kockázatos lépése azonban bukásához vezetett, mivel hosszú távolléte Itáliából aláásta hatalmát. Másrészt azokat az eseteket említi a szerző, amikor szokványos trónbitorlásról van szó. mint Stilchio esetében A trónbitorlóknak tekintett III. Constantinus ellen Stilicho, Honorius császár hadvezére két hadjáratot is szervezett. Személyesen azonban Stilchio sem vett részt azokban, inkább másnak adta a feladatot. A barbaricumból érkező inváziók esetében a tanulmány kiemeli, hogy nyugaton három jelentős támadást lehet regisztrálni. Radagaisus 405-ös inváziójában Stilchio generalissimus személyesen vezette a csapatokat, akárcsak később Aetius Attila ellen. A Gaellicában letelepedett szvévek ellen már azonban alacsonyabb rangú hadvezéreket látunk, azaz magistri militumokat, mint 420-ban Asterius, 446-ban Vitius és 460-ban Nepotianus személyében. Végül a nem római segédc csapatok elleni harcokat veszi sorra a tanulmány készítője. Kiemeli az Alarik gótjai elleni hadjáratot, akinek 395-ös lázadása ellen Stilicho sereget gyűjtött, de a keleti udvar (Arcadius és Rufinus) nem bízott benne, így visszarendelték a nyugati csapatokat. A gót uralkodó a lázadásából politikai előnyt kovácsolt: hivatalos római hadvezérré vált, saját népe felett pedig gyakorlatilag önálló, a rómaiaktól független hatalmat gyakorolt. Voltak persze kivételek is, például az az eset, amikor Aetius helyettese vert meg egy hun csapatot Toulouse közelében. A másodrangú szövetségeseik, mint a burgundok vagy alánok, illetve frankok elleni hadjáratokban az alacsonyabb rangú *comes rei militaris* vagy *comites domesticorum* (mint pl. Castinus, vagy a 420-as években Aetius) vezette a csapatokat.

III. Valentinianus hálával a katonai vezényleti láncban változás állt be, ami Ricimer hatalmi helyzetével függ össze. Ricimer „uralmát” több császár is, mint pl. Avitus, Maiorianus, Anthemius, sikertelenül próbálta korlátozni. Az általuk alkalmazott eszközök és módszerek hasonlóak voltak, úgymint a csapatok személyes vezetése vagy több magas rangú vezér kinevezése. A szerző kiemeli, hogy a Notitia Dignitatumban megjelölt összes pozíció nem mindig volt betöltve, a lista inkább jelöl egyfajta pillanatnyi hadrendbeli állapotot, semmint folyamatosan betöltött tisztségeket, pozíciókat. Ennek ellenére Avitus kinevezte Agrippinust, Remistust és Messianust magister militummá, comessé pedig Burcót, Constantinust és a dalmatai Marcellinust. Anthemius magister militumai között megtaláljuk Ricimert, a dalmatai Marcellinust, valamint Valilat, saját fiát Anthemiolust, Blimert, Everdingust, Hermianust és Thorisariust is.

Avitus uralmának (455–456) idejére a nyugati részek jelentősen lecsökkentek, így Itália jelentősége és szerepe megnőtt. Ez lett az a terület, amelyet teljesen birtokoltak, és az itt állomásozó hadsereg volt valójában a nyugatrómai hadsereg. A szerző kiemeli, hogy egyetlen hadvezér (generalissimus) sem akarta elhagyni Itáliát, hogy netán Afrikába menjen harcolni, kivéve Maiorianust, mivel az ilyen lépés általában karrierjük és életük végét is jelenthette. Maiorianust ebből a szempontból kivételes császárnak tarthatjuk, mert ő volt az egyetlen uralkodó az V. században, aki személyesen vezetett hadjáratot Afrikába, ezzel egyben saját bukását is előkészítve. Ellenpéldaként hozza fel a tanulmány készítője Constantinust, aki 411-ben átlépte az Alpokat, viszont jól megszervezte serege ellátását, delegálta a felelősségköroket és jobb állapotban hagyta a hadseregét, mint ahogy megkapta. Azt is kiemeli Wijnendaele, hogy erre Maiorianus is képes lett volna, ha olyan módon kiépíti a hadvezetését, ahogyan Constaninus tette.

Jeroen W. P. Wijnendaele tanulmánya mélyreható elemzés a késő római hadvezetésről. A szöveg rávilágít a parancsnoki lánc összetettségére, és arra, a generalisszimuszok milyen megfontolások alapján döntötték el az alapvető kérdést: személyesen vállaljanak-e egy hadjáratot vagy sem. A szerző érvei meggyőzőek, éleslátással mutatja be, hogy a hadsereg belső konfliktusai, a parancsnokok lázadásai és a távoli területek iránti érdektelenség miként járultak hozzá a Nyugatrómai Birodalom bukásához.

Jeroen W. P. Wijnendaele: All the generalissimo's men? Delegating military authority in the western Roman Empire. [A generalisszimusz összes embere? Katonai hatalom átruházása a Nyugatrómai Birodalomban]. Hermathena, 2020. Nyár–Tél, 235–254. o.

Horváth Csaba

A pogány vallási és mágikus gyakorlatok keresztény kritikája

Irmina Weronika Stodulska a lengyel Katonai Tanulmányok Egyeteme (Akademia Sztuki Wojennej) jogi karának kutatója, aki jog- és vallástörténeti témákban végez elemzéseket. Stodulska munkássága során a mágikus és pogány gyakorlatok keresztény reflexióját vizsgálja történeti, filológiai és jogi szempontból. A tanulmány, amelyről alább lesz szó, a Szczecini Egyetem Acta Iuris Stetinensis folyóiratában jelent meg. Ez a lengyel negyedéves akadémiai folyóirat a jogtudomány, kánonjog és közigazgatási tudományok területén született értekezéseket jelenteti meg.

Az ismertetett tanulmány fő kutatási kérdését a következőképpen fogalmazta meg szerzője: milyen mértékben beszélhetünk a pogány vallási és mágikus gyakorlatok egységes és következetes keresztény kritikájáról Izidor Etymologiae című művében? A tanulmány célja tehát annak bemutatása, miként jelenik meg a pogány vallási és mágikus hagyomány keresztény elutasítása Izidor művében. A vizsgálat történeti, összehasonlító és filológiai módszereket alkalmaz.

Sevillai Izidor (kb. 560–636) teológus, történetíró és enciklopédista, az egyház egyik legjelentősebb tanítóatyja volt. A vizigót királyság szellemi központjának számító Sevillában működött, és kiemelkedő szerepet játszott a keresztény műveltség megszilárdításában az antik örökség áthagyományozásá-

val. Legjelentősebb műve, az *Etymologiae* (latinul *Origines*), a korabeli világ enciklopédikus összefoglalása, amely húsz könyvben rendszerezi az antik és keresztény tudásanyagot. Izidor az „utolsó rómaiak” és az „első középkori gondolkodók” közé tartozik. Kiváló szónokként és hitszónokként vált ismertté. Kortársai is csodálták műveltségét és szellemi képességeit. Műveiben az antik tudományos ismereteket a keresztény világ-szemlélettel igyekezett összeegyeztetni. Széles körű műveltsége kiterjedt a klasszikus szerzőkre (*Martialis*, *Plinius*, *Cicero*) és az egyházatyákra egyaránt. Az *Etymologiae* elkészítésével célja nem pusztán az ismeretek összegyűjtése volt, hanem azok értelmezése és rendszerezése is. A sevillai püspök különös figyelmet szentelt a szavak eredetének és jelentésének, azok magyarázatának. A mű sikerességét is mutatja, hogy más szerzők újraírták, lefordították, kommentárokkal látták el, az *Etymologiae* vitathatatlanul a középkori iskolák alapvető tankönyvévé vált.

A mű VIII. könyve, a *De ecclesia et sectis* („Az Egyházzól és a szektákról”), részletesen összefoglalja a pogány vallási és mágikus gyakorlatokat. A mű kilencedik fejezete (*De magis*) a mágusokkal és a különböző jóslási, varázslási tevékenységek képviselőivel foglalkozik, miközben a szerző keresztény szemszögből ítéli meg ezeket a hagyományokat. Izidor szerint a mágikus foglalkozásokat egy közös elem köti össze: mindegyik a démonok tevékenységéhez kapcsolódik. A „varázsló” (*magus*) fogalmát Izidor tág értelemben használja: ide sorolja a különböző típusú jósokat, gyógyítókat és más természetfölötti tudással rendelkező személyeket. Izidor a varázslók történetét is bemutatja. Szerinte az első varázsló a Perzsiában tevékenykedő Zoroaszter volt. A további részek más, titkos művészetekkel foglalkozó alakokat mutatnak be, mint például a halottidézőket (*necromantii*) vagy a vízmágusokat (*hydromantii*).

Izidor számára mindezek közös jellemzője, hogy a természetfeletti erő nem isteni, hanem démoni eredetű. Még az asztrológiát – amelyet a leginkább „tudományos” jóslási formának tekintett –, is csak addig tartotta elfogadhatónak, amíg Krisztus születésével a megváltás be nem teljesedett; ettől kezdve szerinte a csillagjóslás szintén bűnös vállalkozás. A varázsló legfontosabb feladata Izidor szerint egy természetfeletti segítő megnyerése volt, akit a görög nyelv *paredros*-nak nevezett („aki mellette ül”). Ez a segítő lehetett démon, halott szellem vagy isten. Ez a kapcsolat nem csak alkalmi volt, hanem életre szóló köteléket jelentett. A *paredros* nélkül a varázsló nem volt hatékony.

A sevillai püspök a mágiát a bűn és a megtévesztés kategóriáiban értelmezte. A mágusok tevékenysége megítélése szerint az ember és a démon közötti tiltott kapcsolat eredménye. Éppen ezért a keresztény embernek minden efféle tevékenységet el kell kerülnie, és a mágia minden formáját el kell ítélnie és vissza is kell utasítania. Izidor többször is azzal vádolta a varázslókat, hogy démonokat idéznek meg, és művében a mágikus gyakorlatokat „a démonok művészetének” (*ars daemonum*) nevezi, amelyek az emberek és a gonosz angyalok káros kapcsolatának következményei. Sevillai Izidor több mágikus gyakorlatot is felsorol. Megemlíti az arkadiai szokását, akik istenüknek áldoztak, és aki az áldozatból evett, az farkassá változott. Ugyanígy hivatkozik Vergilius *Aeneis*-ére is, amelyben szintén feltűnik egy varázslónő. Ez a nő énekeivel képes volt többek között például megnyugtatni az elmét, elűzni a gyötrő gondokat, és megállítani a folyók vizét.

Az *Etymologiae* szerzője a varázslókat azok közé sorolja, akiket gyakran *malefici*-nek („gonosztevőknek”) neveznek „bűneik súlyossága miatt”. E meghatározás ihletője kétségtelenül a római jog volt, ugyanis ugyanez a kifejezés megtalál-

ható a *Codex Theodosianus* két, mágiaellenes rendeletében is. II. Constantius 357-ben kelt, a néphez intézett (*ad populum*) rendelete a varázslókat együtt említi más tiltott foglalkozások képviselőivel: a *haruspices* (béljósok), *augures* (madárjósok), *vates* (jövendőmondók), *astrologi* (csillagjósok) és *sortilegi* (sorsvetők) kategóriáival. A szöveg szerint „bűneik súlyossága miatt” nevezik őket közönségesen *malefici*-nek, vagyis gonosztevőknek. A császár 358-ban kiadott újabb törvénye ugyancsak a mágusokat (*haruspices, augures, astrologi, sortilegi*) sorolja a bűnösök közé, és utal a „köznépi szokásra”, miszerint a varázslót gyakran *maleficus*-nak nevezik.

Izidor a jóslás két formáját különbözteti meg: az *ars*-t (mesterség, technikai tudás) és a *furor*-t (ekszztatikus ihletettség). E felosztást Cicerótól veszi át, aki a jóslást „természetes” (*naturalis*) és „mesterséges” (*artificiosa*) típusokra osztotta, de Izidor a *natura* helyett a *furor* szót használja. Rendszere a démoni ihletés és a technikai tudás kettősségére épül, melyet három-három alcsoportra bont: az egyik végpontot az ekzztatikus (*incantatores, harioli*), a másikat a technikai (*astrologi, sortilegi, salisatores* [táncoló varázslók]) jóslók alkotják, míg a *haruspices, augures* és *pythonissae* (jósnők) kevert kategóriát képeznek. Ezután Izidor részletesen ismerteti a mágikus gyakorlatokat. A *necromantákat* úgy határozza meg, mint akik igézésekkel (*incantationes*) idézik meg a halottakat, hogy azok jövendöljenek, vagy válaszoljanak a kérdésekre. Az eljáráshoz a halottak vérért használják. Érdekesség, hogy Izidor korában még erősen élt az a hiedelem, miszerint a démonok kedvelik a vért, ezért a nekromantikus szertartások során a vért vízzel keverték, hogy a démonokat könnyebben elő lehessen idézni. Ami meglepő lehet, Izidor nem csak a mágus személyének tevékenységét ítéli el a keresztény világban, hanem az amuletteket, mágikus szimbólumok és más „varázserejű” tárgyak

használatát is. Emlékezteti olvasóit arra, hogy még az orvosok sem helyeslik ezek alkalmazását.

Izidor *Etymologiae*-jének VIII. könyve a pogány vallási hagyományok keresztény reinterpretációjának kiemelkedő példája. Az egyházatya a mágia és a jóslás különböző formáit rendszerezetten ismerteti, miközben azok mindegyikét démoni eredetűnek minősíti. A keresztény világszemlélet szempontjából a mágia a teremtett világ rendjének eltorzítása, az emberi tudás határainak átlépése és az isteni hatalom megszerzésére való törekvés. Sevillai Izidor *Etymologiae* című művében a pogány vallási és mágikus gyakorlatokat egységes keresztény szemlélettel ítélte el. Bár Izidor az antik tudást rendszerezetten és filológiai pontossággal ismerteti, értelmezése mindig morális és vallási szempontból történik. Ezért a mű a pogány hagyományok leírása mellett, azok tudatos, teológiailag megalapozott elutasítása is.

Irina Weronika Stodulska: Christian Criticism of Pagan Religious and Magical Practices in *Etymologiae* of Isidore of Seville – an Outline [A pogány vallási és mágikus gyakorlatok keresztény kritikai elemzése Seville-i Isidore *Etymologiae* című művében – vázlat]. *Acta Iuris Stetinensis*, 49. 3 (2024), 95–110. o.

Kocsis Viktória

Az egyszarvú legendája Michaél Chóniatés bizánci görög költő versében

Maria Tziatzi-Papagianni a Thrákiai Démokritosz Egyetem oktatója, és bizánci irodalomtörténettel, különösen episztolográfiával, valamint költészettel foglalkozik. 2012-ben elkészítette kyzikosi Theodóros levelezésének kritikai kiadását, jelenleg pedig Michaél Chóniatés teljes költői életművének első kommentált kritikai kiadásán dolgozik a *Supplementa Byzantina* sorozat részére. Várhatóan ez lesz a költemények első olyan kiadása, amely a görög szövegek mellett modern nyelvű – jelen esetben német – fordítást is tartalmaz.

A tanulmány Michaél Chóniatés (1138–1222 körül) athéni érsek egyik kevésbé ismert versét elemzi, amely *Az egyszarvú képeről* címet viseli. Chóniatés – aki egyben a történetíró Nikétas Chóniatés bátyja – nem csupán egyházi méltóságként töltött be szerepet a XII–XIII. század fordulóján, hanem költészetével is gazdagította a bizánci irodalmat. A tanulmány feltárja a költemény irodalmi forrásait, elemzi szimbolikus rétegeit, valamint nyomon követi későbbi hatását a bizánci és posztbizánci irodalmi és művészeti hagyományban.

Az érsek ezt a 15 daktilikus hexameterből álló költeményt valószínűleg keösi száműzetésében alkotta élete utolsó szakaszában. Itt, a nyugodt és gondmentes körülmények között filozófiai témájú versein keresztül merült el az emberi létezés alapkérdéseinek vizsgálatában. A mű két XIII. századi kéziratban őrződött meg. A szerző közli a görög szöveg saját kritikai kiadását, valamint annak német fordítását.

A vers a *Barlám és Jozafát* című hagiográfiai regény tizenkettedik fejezetének negyedik példázatát dolgozza fel (112–113. szakasz). Ezt a művet korábban Damaszkuszi Szent Jánosnak (675–749) tulajdonították, ám a tanulmány szerzője szerint alkotója inkább Euthymios Hagioreítés georgiai szerzetes (955–1028 körül) lehetett. A regény a keresztény irodalom egyik legolvasottabb alkotásává vált, amit a számtalan nyelvre készült fordítás és a fennmaradt görög kéziratok bősége egyaránt alátámaszt. Népszerűségét részben egzotikus eredetének, részben alkotója kiváló elbeszélői képességének köszönheti.

A példázat egy tomboló egyszarvú elől menekülő emberről szól. A menekülés során mély gödörbe zuhan, de szerencséjére megkapaszkodik egy fa ágaiba. Miközben a fa tetejéről csordogáló méz élvezetébe merül, nem érzékeli a körülötte leselkedő veszélyeket: két egér – egy fehér és egy fekete – folyamatosan rágja a fa gyökerét, alatta a gödörben egy sárkány várja, hogy felfalhassa, a lába alatt egy mélyedésben pedig négy mérges kígyó lapul. Az ember azonban teljesen elmerül az édes méz élvezetében, és megfeledkezik a közelgő végzetről.

A regény allegorikus értelmezése szerint az egyszarvú a halált testesíti meg, amely szüntelenül üldözi az embereket. A gödör a veszélyekkel teli világot jelképezi, a fa magát az emberi életet. A két egér – a fehér és a fekete – a nappalok és éjszakák váltakozását szimbolizálja, amelyek szakadatlanul rágcsálják életünk idejét. A négy kígyó az emberi test négy alapvető minőségét (meleg, hideg, száraz, nedves) képviseli, a sárkány a Hádés torkát, a méz pedig a világi örömök csábító édességét jelképezi.

Chóniatés szorosan követi forrásszövegét, azonban művészi érzékkel illeszti saját költeményébe az allegorikus elemeket. A szimbólumokat részben használatuk pillanatában interpretálja, részben a mű keretező szerkezetében – az elején és végén –

fejt meg. Lényeges eltérés azonban, hogy költeményében nem szerepel a négy kígyó, ami a tanulmány szerzőjének értelmezése szerint arra utal, hogy az érsek által ismert vizuális ábrázolásból ez az elem hiányzott.

A tanulmány behatóan vizsgálja az egyszarvú kettős szimbolikáját a keresztény hagyományban. Pozitív jelentéstartalma a korai egyházatyák műveiben fedezhető fel: Nagy Szent Vazul, caesareai Eusebius, Nagy Szent Atanáz, Órigenés és Szent Ambrus értelmezésében a kereszt és Jézus Krisztus jelképe, a bizánci *Physiologos* hagyományában pedig a tisztaság és szep-lőtelen erény megtestesítője. Ugyanakkor negatív konnotációk is társulnak hozzá: a gög és arrogancia jelképeként értelmezik, valamint az ateisták és zsidók szimbolikus figurájaként, a patrisztikus irodalom egyes szerzői – köztük Pseudo-Hieronimus – pedig egyenesen a gonosszal, magával az ördöggel azonosítják.

Éppen ez utóbbi, negatív jelentéstartalom szolgál alapul a Barlám és Jozafát regényben és Chóniatés költeményében megjelenő szimbolikához: mindkét mű a halállal azonosítja az egyszarvút. Chóniatés azonban tovább mélyíti ezt az értelmezést azzal, hogy a lény hegyes szarvát a bűn halálos fullánkjával veti egybe.

Chóniatés a tanulmány szerzője szerint ismerhette a példázat képi ábrázolásait, amelyeket többek között bizánci görög zsol-tároskönyvek is megőriztek. Ezeken az ábrázolásokon rendszerint hiányzik a négy kígyó, ellenben megjelenik a sárkány, valamint Hádés öregember képében a fa alatti gödörben – pontosan úgy, ahogyan Chóniatés költeményében is olvashatjuk.

Egy későbbi bizánci költő, Manuél Philés (1275–1345 körül) öt epigrammát írt ugyanebben a témakörben. Míg Chóniatés 15 hexameterből álló, epikus nyelvezetet alkalmazó költeményt alkotott, addig Philés rövid, tömör epigrammákat

fogalmazott meg bizánci tizenkettes versformában és attikai nyelven (4-10 soros darabokat). A tanulmány összehasonlítása egyértelműen igazolja, hogy Philés ismerte Chóniatés művét, és abból merített ihletet, átvette annak értelmezési kereteit, szövegmegoldásait és képi szimbolikus elemeit. Philés munkája azonban lényeges eltérést mutat a szóhasználatban: kerül az explicit módon megfogalmazott „egyszarvú” (monokerós) kifejezést, helyette „a pusztulás szarva” vagy egyszerűen „vadállat” körülírásokat használja. Az érsek követése nem egyedi jelenség Philés munkásságában – korábban az Egyiptomi Szent Máriáról komponált epigrammájában már hasonló irodalmi kapcsolat mutatkozott Chóniatés költészetével.

A motívum még évszázadokon át tovább élt a görög kulturális hagyományban. Mpergadás Apokoposában (1400 körül), amely a krétai irodalom egyik kiemelkedő alkotása, szintén felbukkan az élet fája, a két patkány (fehér és fekete), valamint az ember sárkány torkába zuhanásának képe. A hagyomány vizuális művészetben is fennmaradt: a XVIII. században David Selenicasi albán származású ortodox festő kastoriai Keresztelő Szent János templomában található freskóján (1727) örökítette meg az élet kerekének és fájának allegorikus jeleneteit.

Összességében Maria Tziatzi-Papagianni tanulmánya Michaél Chóniatés egyszarvúról szóló költeményének alapos filológiai feldolgozását nyújtja: bemutatja az új kritikai szöveget egy korábban fel nem használt kézirat alapján, a Barlám és Jozafát regényt azonosítja elsődleges forrásként, és feltárja a görög zsoldároskönyvek ikonográfiai hatását.

Maria Tziatzi-Papagianni: Die Legende Vom Einhorn Bei Michael Choniatos: Quellen Und Imitationen. [Michael Choniatos: Az egyszarvú legendája. Források és utánpótlások]. Byzantina Symmeikta, 34 (2024), 11–38. o.

Kovács István

Oszmán válasz a XVI. századi portugál–acehi konfliktusokra

A történelem során számos ország igyekezett minél több kapcsolatot kiépíteni más államokkal, hogy önmagát jobb érdekérvényesítő helyzetbe hozza a világpolitikában, illetve a saját térségében egy harmadik, olykor ellenséges hatalommal szemben. Ez a mondat tökéletesen kifejezi a bemutatni kívánt *The Ottoman Response to Portuguese–Acehnese Conflicts in the 16th Century* című tanulmány lényegét. A mű alapvetően az Oszmán Birodalom és a Szumátra szigetén fekvő Aceh Szultánátus közti diplomáciai kapcsolatokba enged betekintést az olvasóknak, amelynek elkészítéséhez a szerzők számos primer és szekunder forrást is felhasználtak. A tanulmányt három olyan indonéz történész írta, akiknek fő kutatási területük az iszlám vallás, illetve civilizáció története. Így a téma iránt érdeklődők alapvetően széleskörű és átfogó képet kaphatnak a tárgyalt korszakról. Az egyik szerző, *Lukman Hakim* jelenleg az Universitas PTIQ Jakarta oktatója, aki klasszikus iszlám vallásfilozófiával és civilizáció történettel foglalkozik. Akárcsak szerzőtársai: *Murodi* a Jakartai Syarif Hidayatullah Iszlám Állami Egyetem professzora, illetve *Andi Rahman* vallástudós és az Universitas PTIQ Jakarta tanára.

Tanulmányukat, amelyet a *Historia Madania: Jurnal Ilmu Sejarah* című néprajztudományi és történettudományi folyóiratban jelentettek meg, még magyarországi nézőpontból érdekessé teszi az a tény, hogy egy olyan birodalom diplomáciai

kapcsolatairól szerezhettünk ismereteket, amivel mi is számos interakcióba kerültünk történelmünk folyamán. A tanulmányban erről, illetve az Oszmán Birodalom Európán kívüli, valamint az iszlám világon belüli súlyáról, kapcsolatrendszeréről kaphatunk képet. Itt megjegyzendő, hogy a Mameluk Birodalom 1517-es legyőzése után az oszmán szultánok, akik az iszlám vallás szunnita ágát képviselték- kalifák, azaz vallási vezetők lettek. Ezért a legtöbb szunnita iszlám hívő számára „spirituális síkon” is vezetőnek számítottak. Tehát az oszmán ház páratlan presztízshez és legitimációhoz jutott a muszlim világban, amit az indiai-óceáni térségében lévő szunnita muszlim államok szintén érzékeltek. Ezért sorra fordultak segítségért az oszmánokhoz a régióban megjelenő portugálok miatt, akik politikai-gazdasági veszélyt jelentettek a térség muszlim országaira. A tanulmány az egyik ilyen állam, az Aceh Szultanátus helyzetét és kapcsolatépítési szándékát vizsgálja. A bevezetőben a szerzők képet adnak az Indiai-óceán térségben a XVI. század folyamán lejátszódott politikai-hatalmi változásokról, amelyek az acehi uralkodót arra kényszerítették, hogy felvesse a kapcsolatot az oszmán szultánnal.

A tanulmány szerzői felhasználtak több olyan szakmunkát, amelyek az Oszmán Birodalomról, a portugálokról, Acehról, valamint a régió korabeli gazdasági berendezkedéséről szólnak. Ezek segítségével teszik azt a megállapítást, hogy a XV. század végén a portugálok megérkezése a régió arculatát jelentős mértékben befolyásolta. Ugyanis Vasco da Gama (1460–1524) 1498-as sikeres indiai útja után a portugál kereskedők, illetve katonák sorra érkeztek és hoztak létre olyan kulcsfontosságú helyeken bázisokat, ahonnan a térség fűszerkereskedelmét ellenőrizni tudták. Ilyen volt például Hormuz (1506), Goa (1510), Kálikut (Calicut) (1503), valamint Melaka (1511). Az utóbbi város 1511-es elfoglalása azt

is jelentette, hogy a portugálok egyre inkább az ellenőrzésük alá vonják a kulcsfontosságú fűszerkereskedelmi útvonalakat. A hadműveletet végrehajtó portugál indiai alkirály, Alfonso de Albuquerque (hivatalban: 1509–1515) nem titkolt célja az volt, hogy elvágja azokat a Vörös-tengerre, Kairóba és Mekkába vezető útvonalakat, amelyeket korábban a régió muszlim királyságai irányítottak. A portugálok – a stratégiai pontok megszerzésén túl – a hajóépítésben és a tüzfegyverek tekintetében is jelentős fölényrel rendelkeztek a muszlim államokkal szemben. Így azoknak az államoknak a kialakult helyzetben csak két választásuk maradt: békét kötnek a Portugál Királysággal, szövetségre lépni vele és elismerik dominanciáját a térségben, vagy elutasítják a portugál dominanciát, amely konfliktusokhoz vezet.

Az utóbbi utat választotta az Aceh Szultanátus, amely nem adta el fűszereit a portugáloknak, sőt még új kereskedelmi útvonalat is hozott létre a Maldív-szigeteken, Szumátra nyugati partján, valamint a Szunda-szoroson keresztül, hogy elkerüljék a portugálokat. Ezt érthető módon az európaiak nem nézték jó szemmel. Azonban a portugál–acehi konfliktusnak nem csak gazdasági, hanem vallási oldala is volt, amire a tanulmány szerzői kiválóan rámutatnak. Az általuk felhasznált szakirodalomból kirajzolódik az, hogy a portugálok szemében az indiai-óceáni hadműveletek megfeleltek egyfajta új Reconquistának. Míg az acheiek és a többi portugálokkal ellenséges partmenti muszlim állam számára a portugálok fosztogatásai jelentették a problémát, akik a Mekkába tartó zarándokokat szállító hajókat szintén megtámadták. A főbb körülmények és konfliktusforrások ismertetése után a szerzők a kutatás menetéről, illetve azokról a módszerekről adnak tájékoztatást az olvasóknak, amiket felhasználtak, illetve amelyeket alkalmaztak a tanulmány megírásakor.

A „*Módszer*” című alfejezetből kitűnik, hogy az indonéz történészek alapos kutatómunkát végeztek, számos elsődleges, valamint másodlagos forrást is felhasználtak. A kutatásnak négy főbb állomása volt. Először forrásokat gyűjtöttek, beazonosították azokat, majd forráskritikát alkalmaztak és értelmezték azokat, végül pedig a különféle források esetén megnézték, hogy a korábbi történészek milyen értelmezési keretet adtak nekik. A források gyűjtéséhez a történészek sok külföldi múzeum és levéltár gyűjteményét tanulmányozták. Többek között megfordultak Isztambulban a Topkapi Palotában és a Sisli Hadtörténeti Múzeumban, ahol megtalálhatóak az oszmán és az acehi szultánok egymással folytatott levelezései. De a kutatók látószögéből a holland (Arnhem), valamint a portugál (Torre do Tombo Nemzeti Levéltár, Lizsabon) levéltárak sem estek ki, ahol korabeli portugál gyarmati jelentések, illetve krónikák találhatóak. Ezekon kívül még felhasználtak szerződések, diplomáciai levelezéseket, valamint egyéb egykorú feljegyzéseket. Mégis a tanulmány írói munkájuk központjába az oszmán és az acehi szultánok egymással folytatott levelezéseit állították, melynek segítségével teljesebb képet kaphatunk a két állam közti diplomáciai kapcsolatokról. Így a tanulmány további részében ezen levelezések elemzése, eredményei és következményei kerülnek a középpontba.

A diplomáciai levelezések elemzése előtt a szerzők ismertetik azokat a körülményeket, amelyek arra sarkalták Alauddin al-Kahar acehi szultánt (uralkodott: 1537–1571), hogy segítséget kérjen az Oszmán Birodalomtól. Az első oka a segítségkérésnek gazdasági természetű volt. Ahogy azt már korábban írtam, az Aceh Szultanátus fűszerkereskedelmét veszélyeztették a portugálok, akik folyamatosan támadták az acehi kereskedelmi hajókat. Az európai gyarmatosítók nem nézték jó szemmel, hogy Melaka 1511-es portugál elfoglalása után Aceh

kereskedelmi központja lett azoknak a muszlim kereskedőknek, akik nem nyugodtak bele a kereskedelem portugálok általi monopolizálásába. A másik fejlemény azon diplomáciai lépésekből fakadt, amelyekkel Aceh korábbi ellenfeleit vonták portugál szövetségbe. Ezek az államok nemcsak azért léptek kapcsolatba a portugálokkal, mert tartottak tőlük, hanem azért is, hogy a megjelenő új hatalom segítségével gátat vessenek az acehi terjeszkedésnek a régióban. Így az Aceh Szultánátus egyre jobban elszigetelődött, és külső segítségre szorult. Alauddin al-Kahar szultán ezért a korszak legnagyobb, legerősebb és legtöbb tekintéllyel rendelkező iszlám hatalmától az Oszmán Birodalomtól kért segítséget a portugálok ellen.

A tanulmány szerzői több forrást felhasználva igyekeztek rekonstruálni az oszmán Portára érkezett acehi követek ténykedéseit, valamint az oszmán–acehi kapcsolatok kiépítésének menetét. Az akkor uralkodó I. Szulejmán (1520–1566) oszmán szultánhoz Alauddin al-Kahar levele szerint két követet küldtek az acehiak valamikor 1562 folyamán, hogy a korban modernnek számító fegyvereket, mérnököket, katonai tanácsadókat, illetve oszmán csapatokat kérjenek a portugálok ellen. Miután a követek – Husayn és Umar – találkoztak I. Szulejmánnal, a szultán adott melléjük egy oszmán követet, akit a források Lutfinek neveznek, hogy csatlakozzon hozzájuk a hazaúton. Közben I. Szulejmán megpróbált egyezsége jutni a portugálokkal, hogy az általa Acehba küldött szállítmányok zavartalanul eljussanak a célpontjukhoz. A tanulmány szerzői a portugál–oszmán tárgyalásokkal újabb érdekes szálra hívják fel a figyelmet. Kiderül például, hogy az indiai-óceáni kereskedelem tekintetében 1544-től tárgyalásokra került sor I. Szulejmán szultán és III. János portugál király (1521–1557) között. Sőt a portugálok még egy nagykövet küldését is felvetették, hogy tisztázhassák a vitás kérdéseket. A tárgyalások sikertelenek ma-

radtak, mivel a felek nem tudtak megegyezni a békéért cserébe az oszmánoktól a portugáloknak átadni kívánt búza, illetve a portugáloktól az oszmánoknak szállítani kívánt bors mennyiségéről.

De a fentebb említetteken túl legalább ilyen érdekes a tárgyalások során létrejövő oszmán–acehi kapcsolatok alakulása is. Munkájuk további részében a szerzők ennek alakulását mutatják be. Először egy egykorú forrás elemzésével világítanak rá arra, hogy az Aceh Szultánátus milyen kérésekkel és hogyan fordult az Oszmán Birodalom felé. A felhasznált primer forrás nem más, mint Alauddin al-Kahar acehi szultán egy 1566. január 2. és 12. között I. Szulejmánhoz írt levele. A levél részletes ismertetése azért jó megoldás az indonéz történészek részéről, mert az érdeklődő olvasók tájékozódhatnak egy korabeli hivatalos, diplomáciai irat felépítéséről, szerkezetéről, valamint a tanulmányba beékelt idézetek segítségével a nyelvezetéről is. Továbbá a levél azért érdekes még, mert a 121 sorból álló szöveg első 13 sora arabul, a maradék pedig török nyelven íródott. Ennek okát a kutatók abban vélik felfedezni, hogy az általuk ismertetett szöveg nem az eredeti acehi levél, hanem annak az oszmán szultán számára készült fordítása.

A levelet a tanulmány szerzői három főbb részre tagolják. Az első részben I. Szulejmán oszmán szultánt dicsérő és érte imádkozó szavak találhatók, ami jól mutatja az oszmán szultánok súlyát az iszlám világon belül. Majd az acehiek számára nagy tekintéllyel bíró kalifának ismerteti szultánátusuk geopolitikai környezetét, amely a portugálok megérkezése óta nagy változáson ment keresztül. Megítélésük szerint katonai erővel kell fellépni a „hitetlenek” ellen, akik muszlim (acehi) hajókat süllyesztenek el, a túlélőket pedig eladják rabszolgának. Sőt a portugálok már azt is tudni vélik, hogy az acehiek ellenük szövetségre kívánnak lépni az oszmánokkal. Ezt követőleg Alaud-

din szultán olyan embereket dicsér, akik kiváló szolgálatot tettek Aceh számára. Közéjük tartozott az oszmán követ, Lutfi, akit ott léte alatt végig nagy tisztelet övezett a szultanátusban. A levele végén az acehi uralkodó a „gyaurok” legyőzéséhez I. Szulejmántól oszmán katonai támogatást, ágyúkat, katonákat, katonai szakértőket és mérnököket kért.

Oszmán válasz a levélre két év (!) után érkezett, már nem I. Szulejmántól, hanem annak Szigetvárnál bekövetkezett halála után trónra került fiától, II. Szelim szultántól (1566–1574). Válaszlevelében az új oszmán szultán megígérte, hogy egy oszmán flotta fog Acehba érkezni, ami felveszi a harcot a portugálokkal, illetve eljuttatja az acehi szultán részére a kért mérnököket és fegyvereket. Továbbá II. Szelim kifejezte reményét, hogy Alauddin al-Kahar szultán a jövőben is az iszlám hit igaz harcosa lesz a „hitetlenekkel” szemben. Az acehi szultánnak küldött levéllel összefüggésben II. Szelim a keleti tartományokat, így Egyiptomot, Jement, Adent, Rodoszt kormányzó pasákat is értesítette feladataikról, ha acehi küldöttség érkezne hozzájuk. Az egyiptomi pasának például azt adta teendőül, hogy a megérkező acehi követeket részesítse védelemben, valamint adjon melléjük olyan szakembereket (ácsokat, kovácsokat), akik elkísérhetik őket hazájukba.

II. Szelim szultán a katonai segítségre vonatkozó ígéretet is megtartotta, mivel fővezírével, Szokoli Mehmed pasával (1565–1579) elhatározták, hogy biztosítják az Oszmán Birodalom tengeri területeit. Ennek része volt a portugálokkal való leszámolás az Indiai-óceánon. Ezért a szultán Egyiptomban felállított egy tizenkilenc gályából és két szállítóhajóból álló flottát, aminek feladata –a portugálok elleni hadműveleten túl – az Aceh Szultanátus megsegítése volt. Azonban a flotta sohasem hajózott ki az Indiai-óceánra, mert időközben, 1568-ban Jemenben felkelés robbant ki, amelynek leverésére át kellett

vezényelni az eredetileg Acehba küldött hajókat. Az indonéz történészek az események ilyen módon történő alakulását primer forrással, II. Szelim levelével igazolták. Ebben az iratban az oszmán szultán kedvezőtlen eseményeknek nevezte a jemeni felkelést, és biztosította az acehi szultánt arról, hogy annak leverése után elindítja csapatait Aceh megsegítésére. Két hajó a feszült helyzet ellenére eljutott Acehba. Bár a tanulmány szerzői itt azért megjegyzik, hogy eltérés van a szakirodalomban a hajók számát illetően, illetve abban, hogy csak kereskedelmi hajók voltak-e azok, vagy az oszmán hadiflottához tartozók. Mindenesetre a szerzők kiemelték: II. Szelim és Alauddin al-Kahar szultánok halála után a megígért oszmán segítség sohasem realizálódott. Ráadásul II. Szelim fiának III. Murád szultánnak (1574–1595) uralkodása idején, ahogy a későbbiekben is, inkább a birodalom nyugati kiterjesztése élvezett prioritást. Az indiai-óceáni régió háttérbe szorult, miközben az Oszmán Birodalom egyre jobban meggyengült a nagyfokú korrupció következtében. Így az Aceh Szultanátusba induló oszmán segítség reménye egyre jobban elhalványodott.

Lukman Hakim, Murodi és Andi Rahman munkájuk konklúziójában sorra vették a tanulmányukban feltárt eseményeket, azok körülményeit, valamint mérleget vontak a tárgyalt időszak oszmán–acehi kapcsolatáról. Kiemelték, hogy a hajókon Acehba érkezett oszmán szakemberek és erőforrások önmagukban is elégségesnek bizonyultak a szultanátus militarizálódásához. Ugyanis az acheiek átvették az oszmán hadszervezetet, valamint a toborzási, ágyúkészítési, és hajóépítési módszereket. Az Aceh Szultanátus ezen reformok miatt sikeresen meg tudta erősíteni a pozícióit regionális hatalomként a térségben, és továbbra is sikeresen ellenállt a portugáloknak. Az indonéz történészek ezekkel a megállapításokkal zárják tanulmányukat, amely egy jól súlypontosított, számos primer és szekunder

forrást felvonultató, igényes, részletes és jól megírt munka. A szerzők által feldolgozott téma pedig megmutatja azt, hogy az Oszmán Birodalom milyen befolyással rendelkezett az indiai-óceáni térségben is. Hozzájárult egy olyan regionális hatalom megerősödéséhez, amelyet a XX. század elején csak a hollandok tudtak meghódítani. A tanulmányt bátran ajánlom az olvasóknak, akik érdeklődnek az Európán kívüli egyetemes történelem, illetve az iszlám világ kapcsolatrendszeréért.

Lukman Hakim – Murodi Murodi– Andi Rahman: The Ottoman Response to Portuguese-Acehnese Conflicts in the 16th Century [Az oszmánok válasza a portugál-acehi konfliktusokra a 16. században]. *Historia Madania: Jurnal Ilmu Sejarah*, 2024. 8. évfolyam. 2. szám. 139–155.

Fodor András

Casanova lottója. Egy forradalmi szerencsejáték története

Egy különös lottó történetét feldolgozó könyv ismertetése következik, amely szerencsejáték Franciaországban 1758-tól indult, és a francia forradalom három évét kivéve 1836-ig működött. Nem ez volt az első állami sorsjáték: a története viszszanyúlik legalább a XVI. századba. De egy szempontból különleges volt: a francia állam vállalta érte a kockázatot, ahogy egyetlen más lottóért azóta sem. Az állam minden húzásnál egy nagyobb összeg elvesztését kockáztatta; mi több, a kockázat pontosan kiszámítható volt, és mégis vállalta az állam csupán egy matematikai elmélet védelmében. Legnagyobb népszerűsége idején ez a lottójáték 4%-ot tett hozzá a francia nemzeti jövedelemhez.

Franciaország az 1750-es évekre már ismerte a pénzügyi újításokat. A Napkirály, XIV. Lajos 1715-ben lényegében csőd állapotában hagyta maga mögött a kincstárat, főként a háborúk idején felhalmozott adósságok miatt. A francia gazdaság elsősorban mezőgazdasági jellegű volt, és bár ez az ágazat működött, a pénzügyminisztérium ezt nem találta elegendő bevételi forrásnak, ez vezetett pénzügyi kísérletezésekhez és a történelem legvalószínűtlenebb karrierjeihez. Az emberölés miatt Nagy-Britanniában halálra ítélt John Law átszökött a kontinensre. Megismerkedett az Orléans-i herceggel, aki – miután Franciaország régense lett – elfogadta Law javaslatát:

hozzanak létre olyan fizetési eszközt, amely a hitelezés eszközeire támaszkodik inkább, mint a drágafém készletekre. Ezzel Law feltalálta a legtöbb nemzet mai fizetőeszközének az alapját. Azonban az ő esetében ez a bizonytalan észak-amerikai szőrmekereskedelemre és földszerződésekre alapult, és a próbálkozás kudarcot szenvedett.

Hamarosan számos újabb tervet javasoltak arra, hogyan tün-
tessék el a felhalmozott államadósságot. Ezek egy része a lot-
tóra alapult. Az állami lottók úgy működtek, hogy nagy meny-
nyiségű jegyet adtak el, és a bevétel egy részét elkülönítették
az állam számára, a másik része pedig a nyereségeket fedezte.
A megoldás vonzó volt az államnak, mert ha a jegyek elkeltek,
akkor az állam nyeresége biztos volt. Igen, de a jegyek eladása
olykor évekre telt, ami arra vezette az államot, hogy csökkent-
se a nyereményt; ez lázongást gerjesztett, és lehetetlenné tette
egy második lottójáték létrehozását. 1567-ben Erzsébet angol
királynő szintén lottót alapított, mégpedig az angol hajóhad
javára. Összesen 400 000 jegyet akartak eladni, darabját 10
shillingért, azonban két év alatt csupán a jegyek alig egytizede
kelt el. Csökkentették a jegyek árát, de a nyereséget elvitték
a kiadások, és az eladás hónapokon át húzódott. A sikertelen
forgalmazás rontotta az állam és a lottó hírnevét. Az új fran-
cia lottó 1758-ban indult, és egy genovai játékra alapult. A
„genovai” lottót gyakran lehetett játszani, tizenöt húzás is volt
egy hónapban. Földrajzilag szétterült: több mint ezer hivatala
működött Franciaországban. A kliensek menet közben változ-
tathatták a fogadásukat. A tombola lottónál a nyerők számát
szigorúan korlátozták, a francia lottónál a nyertesek számát
nem lehetett előre tudni, mivel sok ember fogadhatott ugyan-
azokra a számokra. A csalás lehetősége nagy volt, akár hamis
jegyekkel, akár csaló ügynökök révén, akik azután adtak el je-
gyeket, miután már bejelentették a nyerő számokat. Az admi-

nisztratív terhek szintén óriásiak voltak: át kellett látni mind az ezer hivatalt szerte az országban, és közvetlen ellenőrzésre volt szükség. A választ ezekre a kihívásokra egy új adatbiztonsági rendszer kifejlesztése jelentette, valamint a szigorú könyvelés. A lottó-hivatalnokoknak alaposaknak kellett lenniük, akár várbörtön várhatott rájuk. Az árusítóknak szükségük volt matematikai tudásra. Az érintkezés a távoli helyek között lassú volt, pedig a külföldi lottók versengtek a jegyeik eladásáért Franciaországban. A kormányzat hiába tiltotta a külföldiek belépését a lottóba. A történészek számára nagy segítség egy 1834-ben megjelent kis könyv, az *Almanach Romain sur la loterie de France*. 1758-tól tartalmazta a Loterie történetének összes nyerő számát, és a nyeremények összegeit. A könyvecske feldolgozta a francia fogadóközönséget véletlenszerű vizsgálattal, amikor még fel sem találták ezt a módszert, a randomized survey-t, azaz a véletlenszerű felmérést.

Részben ezeket a korabeli nyomtatványokat, részben francia törvényeket, dekrétumok gyűjteményét elemezte *Stephen M. Stigler*; a Chicagói Egyetem Statisztikai tanszékének professzora. Sok könyvet, pamfletet olvasott el a témához, továbbá beszerzett Angliából és a kontinensről újságkivágás-gyűjteményeket, hirdetések, szerződéseket. Véleménye szerint a lottó története segít megérteni a kockázat szerepét a történelemben. Belevágni valami vállalkozásba bizonytalan reménnyel és kockáztatni a veszteséget, mindig része volt az életnek. A kockázat aktuális érzése benne van a társadalomban, így a szerencsejátékokban is. Stigler úgy látja, hogy a lottó létrehozása előtt egy évszázaddal megváltozott az emberek kockázatkezelése. Ian Hacking filozófus az 1660–1710-es éveket „a valószínűség megjelenése” idejének nevezte, amikor a korábbi bizonytalan tendenciákra alapuló koncepció pontos matematikai tudományvá változott –, elkezdték a nagy számok törvényét alkalmazni

és az esélyt kiszámítani. Pascal és Fermat, Bernoulli, de Moivre, de Montmort és mások munkájával 1650 és 1720 között, később Christian Huygens, Seymour, Simpson, Hoyle, a szerencsejáték-könyvek szerzőinek jóvoltából egyre többet lehetett tudni a matematikai törvényszerűségekről.

Casanova megjelenése

A francia lottó történetében különös szerepet játszott az itáliai kalandor, Giacomo Casanova. 1757 után Franciaországban talált menedéket, ahol maga a pénzügyminiszter kért tanácsot királyi lottó indításához. A kalandor tetszetős előadást rögtönzött a pénzügyekről, és ezzel elnyerte a velencei és genovai szerencsejáték mintájára elkészített új játék franciaországi szervezésének jogát. 1752. október 15-én egy dekrétum bejelentette az új lottójáték megalapítását. A határozat kimondta, hogy a korona harminc évre a bevételt koncesszióba adja az École militaire-nek, azaz a katonai iskolának. A játék lényege, hogy forgatható dobozba kilencven golyót helyeznek el, mindegyikben egy-egy számmal. Havonta egy húzást tartanak, öt számot emelnek ki a dobozból, s azokat nem teszik vissza a többi golyó közé. A fogadásokat 1758 áprilisában teheték meg először a szerencsésükben bizakodók.

Az első húzást 1758. április 18-án tartották, azután havonta rendszeresen. Giovanni Calzabigi igazgató irányította a játékot Casanova közreműködésével. Az igazgató évi 4000 frank fizetést kapott, és minden egyes húzáskor további 3000-et. Casanova ugyanezt a fizetést kapta, plusz hat lottóirodát, de ötöt azonnal eladott 2-2000 frankért. A hatodikat megnyitotta, és az inasa volt benne a tisztviselő. A lottó kedvezően indult, de az első húzás után kihirdették, hogy a nyertesek csak egy hét múlva kapják meg a pénzüket. Erre az érintettek követelőzni

kezdték, mire Casanova kijelentette, ő maga néz át minden egyes nyerő jegyet, és huszonnégy óra után fizetnek. 1760 végén Casanova és a Calzabigis fivérek elhagyták Franciaországot, és megváltak a lottótól is. A lottótörténet szerzője nem talált erre magyarázatot. Lehet, hogy Casanova új kalandokra vágyott, a Calzabigis testvérek pedig nélkülözhetők voltak, miután a franciák megtanultak lottózni. Az École militaire lottójáték sikere folytatódott. 1770 novemberében újabb dekrétummal a király további nyolc lottóirodát nyitattott Párizsban.

A könyv kitér a lottó európai elterjedésére. 1761-ben számos városban kezdeményezték a lottózás bevezetését: így Brüsszelben, Münchenben, Berlinben, azután Spanyolországban, és 1771-re huszonnégy német városban is. A játékszabályok változatosak voltak. Altonában és Koppenhágában az 1820-as években egy új lottójátékhoz csatlakoztak. A brüsszeli lottó később, az 1789-es forradalom után a franciába olvadt be. Napóleon 1814-es vereségét követően a húzásokat áttették Lille-be. Külön izgalmas részlete a könyvnek a csalások, visszaélések kiküszöbölésére tett intézkedések bemutatása. A lottó szervezői szigorúan felügyeltek a húzásokra, s arra, hogy azonnal fizessenek a nyerteseknek. Ennek ellenére a csalók próbálkoztak, például eladtak tikketeket azután is, hogy már megtörtént a húzás, vagy hamisítottak szelvényeket. 1798 novemberében egy Bodin nevű ember 814 000 frank nyereményt követelt, de a vizsgálat kiderítette, hogy ő és társa visszatátumozott jegyekkel játszott; húsz évnyi börtönt kaptak. Felmerül a kérdés, tisztességes játék volt-e a lottó? Szükséges volt, hogy a számok kiválasztása, kihúzása valóban véletlenül történjen. A szerencsekerekek, amelyben a számok véletlenül forogtak, már 1757 előtt is népszerűek voltak, és mindmáig használják azokat.

A szerző a francia lottót az 1834-es kiadású könyv alapján ismerteti, amelynek címe Almanach romain sur la loterie de

France. Az almanach minden hasznos információt tartalmazott a lottózásról: a játékszabályokat, közölte 150 fogadóiroda címét, a lehetséges számkombinációkat, és a „kedvező” számokat. Közzétették a nyertes számok listáját egészen az 1758-as első húzástól kezdve. A játék természetesen össze kapcsolódott az asztrológiával és az álmok számjelentéseinek értelmezésével. A szerencsejáték megjelent irodalmi témaként, hiszen írókat, költőket ihletett meg a kombinatorika. 1842-ben Honoré de Balzac *Un Ménage de garçon* című regényének idős játékosa, Madame Descoings soha el nem mulasztotta a húzást; de több mint húsz éven át egyszer sem nyert. Az író számára a történetnek két befejezése kínálkozott: a fogadó egyszer csak nyer, és a könyv boldogsággal végződik; vagy a fogadó megbíz valakit, hogy tegye meg a számait, de az illető elveszti a nyertes lottócédulákat. A fogadónak megáll a szíve, és meghal. Mme Descoings-nak ez lett a sorsa.

Számos tény, adatot talál a könyvben az olvasó arról, hogy mennyien vettek részt egy-egy fogadáson, illetve milyen összegeket nyertek. Az imént említett almanach 36 év alatt 5916 lottóhúzást említ, és alkalmanként mintegy 28 ezren vásároltak lottószelvényt. Egy másik, a központi lottóhivatal által kiadott könyvből pedig kiderül, hogy a fogadások több mint 90 százaléknál a játékosok egy frankot vagy még kevesebbet fizettek be. Voltak persze olyanok is, akik hatalmas összegeket tettek kockára. A közölt táblázatokból kiderül, mely városokban és mely irodánál fizették ki a 331 nagy nyereseményt. Egyértelműen Párizs volt a lottózás központja, és a nagy nyereseményekből kétszázat Párizsban vittek el. 1836-ban Franciaország népessége – Korzikát nem számítva – 33 millió volt, közülük 909 ezren éltek Párizsban és 1,1 millióan a Szajna körzetében. Párizs tehát jócskán felülreprezentált volt a lottóban. A főleg mezőgazdasági jellegű országban csupán 2,4 millióan laktak

városokban, és ennek a népességnek 37%-a Párizsban. Azaz a lottózás közel volt az egyenlő elosztáshoz a városi népesség körében. A lottó elsősorban Franciaország városiasodottabb részein, azaz Párizs környékén túl a német határ mentén és a Földközi-tenger partvidékén volt a legnépszerűbb. Az egyik legnagyobb nyereményt, 689 620 frankot Marseille-ben fizették ki, Egy másik 683 ezer frankos összeget Lyonban nyertek 1824-ben. A párizsi fogadók voltak a legaktívabbak, nem véletlen, hogy a nagy nyeremények 75 százalékát párizsi irodákból érték el, övük volt a nyeremények 82 százaléka is. Emellett még Strasbourgban játszottak sokan a lottón.

A szerző arra is kitér, hogy a lottó a tankönyvekben és a matematika oktatásban is megjelent a kombinatorika illusztrálására. Stigler csodálkozik azon, hogy a lottózás virágzása idején, 1757 és 1835 között milyen kevés könyv foglalkozott a valószínűség-számítással. Franciaországban csak az 1789-es Encyclopédie Méthodique, német nyelvterületen Karl Heinrich Frömmichen, Amszterdamban Huyn, Brüsszelben Adolphe Quetelet, Angliában Rouse és Bécsben J. J. Littrow publikált a témáról. A legtöbb szerző a nyereség lehetőségének számításairól írt, mások a kifizetések valószínűségét taglalták. Talán a legérdekesebb eltérések ettől Littrow és Quetelet könyveiben találhatóak. Littrow az asztronómia alkalmazásával foglalkozott, de Laplace nyomán megállapította, hogy minden kilencvenes szám megjelent egy adott számú húzás után, és állította, hogy a medián szám 85. Quetelet rövid könyvében két egymással ellentétes dolgot ajánl két játékban. Az elsőben azt mutatja, hogy szinte biztos az emelkedése a várható nyereménynek egy 100 frankos tétnél hat húzás esetén. Arra is rámutatott, milyen kevés a haszna a kormánynak. A 126 944 000 frankból 1816 és 1820 között a kincstár 32 millió frankot kapott, azaz az összes begyűjtött pénz negyedét. A nyereményjáték valójában egyfajta adónemet jelentett az állam számára.

A Casanova által elindított francia lottó története 1836 januárjában zárult. A kormány által létrehozott vállalkozást beszüntették, és Franciaországban egészen a XX. századig hasonló lottójáték nem volt. Az ismertetett könyvben érdekes részletek találhatók arról, hogy a szerencsejátékokat hogyan ítélte meg az egyház, és hogy káros szenvedélyként milyen rombolást vitt végbe a társadalomban. Maga Talleyrand 1830-ban visszatekintve így írt a szerencsejátékról: „A lottók eltörlése kedvenc eszmém volt; megvizsgáltam mind az esélyeit, mind a következményeit ennek a kártékony intézménynek. Ugyanakkor észrevettem, hogy a klérus, mivel támadják és gúnyolják a filozófusok, naponta veszít a közönség tiszteletéből. A célom az volt, hogy ők visszanyerjék az emberek megbecsülését, és ezért alig vártam, hogy felemeljem őket a nemzet szemében, mint a szigorú erkölcsiség védelmezőit.” Talleyrand szerint a lottó gyakran életébe kerül, és a forradalom okainak egyikét is a szerencsejátékban találta meg. Kiszámolta, hogy a Loterie 12 millió frankot jövedelmezett egy év alatt, ebből három elment a kiadásokra. Ezt „abnormális” kiadásnak tekintette. Emellett további hárommilliót költöttek illegális külföldi lottókra, azaz összesen kb. tizenöt millió frankot dobtak ki évente haszontalan vállalkozásra, ami Talleyrand szerint teljes veszteség. Úgy vélte, ha a Loterie-t beszüntetik, a tizenöt millió frank hasznos dolgokra fordítódna, például a gazdaság fellendítésére, és behozná az állam számára az elveszett kilencmilliót.

Következtetések

Közvetlenül az 1836-os év után kevés, a lottóhoz hasonló szerencsejáték működött Franciaországban, de 1851 és 1867 között megnőtt a számuk, legalább negyvenet engedélyeztek. Ezek főleg jótékony célú játékok voltak egyházak, árvaházak,

művészek támogatására. Egyik sem volt azonos a Loterie-vel. 1837-ben Siméon-Denis Poisson még próbálta a nyerőszámokat kiszámítani, de végül megjegyezte, „boldogság, hogy eltörölte a mostani törvény”, a Loterie tehát már a múlté.

Stephen M. Stigler összefoglalásul megállapítja, hogy egyetlen lottó sem maradt fenn olyan hosszú ideig, hogy kockázatot, kiszámíthatóságot és végzetet nyújtson minden húzáskor. Casanova addig ígért sikert, amíg a király pénzügyi hátteret biztosít, és a nyereményeket azonnal kifizetik. Megírta a beszámolóját a lottóról élete későbbi szakaszában, kényelmesen elfeledkezve a rossz tanácsokról, amelyeket annak idején adott. A siker azonban jelentős volt közel nyolcvan éven át, és elismerésre méltó, hogy forradalmi időszakban öt egymást követő kormány alatt is, elveit megtartva, a lottó végig működött.

A Loterie több mint nyolcvan éve alatt a játék a népi kultúra része lett Franciaországban a nagy eladások és a rendszeres bírálatok közepette. A fogadások száma a forradalom előtt 150 millió volt, utána pedig több mint 500 millió. A forradalom utáni három évtizedben a Loterie a városokban hódított igazán. 1782-ben Louis-Sébastien Mercier így írt *Tableau de Paris* című munkájában: a Loterie „egy másik forrása a nagy gonoszságnak... istencsapás, amely havonta kétszer újra lesújt.” Végül hozzáteszi, „ez a valóságos járvány Itáliából jött hozzánk”. Ezek után meglepő, hogy az Ötszázak Tanácsában Mercier javasolta 1795-ben, hogy a forradalom után indítsák újra a lottót. Balzac 1842-ben nosztalgiával írt a lottóról. A lottó iránti szenvedélyben „senki nem látta a fősvénység ópiumát. A Loterie a világ legelbűvölőbb nője, nem ő ébresztett varázslatos reményeket? A rulettkerék forgásakor a játékos arany és gyönyörök bőségéről képzelődik, bár ez csak annyi ideig tart, mint a láng ellobbanása; a Loterie ellenben öt napig tart ebben a nagyszerű villámlásban. Minek van ma olyan társadalmi ere-

je, amely egy frankért boldoggá tud tenni téged öt napra azzal a kilátással, hogy talán a civilizáció minden örömét neked adja?” Még hozzátette: „A dohányzás ezerszer erkölcslenebb, mint a szerencsejáték, mert tönkreteszi a testet, a gondolkodást, elkábítja a nemzetet; a Loterie nem okoz a legkisebb hasonló szerencsétlenséget sem.”

Miért szüntették be a Loterie-t? Nem látszik elég érvnek, hogy panaszok voltak a játékokkal kapcsolatban, hogy immorálisnak tartották sokan, hogy társadalmi sebeket okozott a játékszenvedély, és hogy egy új uralkodó osztály akart befektetésekbe kezdeni. A helyzet hasonló volt Nagy Britanniában, ahol 1826-ban tiltották be az állami lottózást. Végül egyik országban sem tört ki heves mozgalom a lottózás érdekében.

Ami a társadalmi károkozást illeti, volt rá néhány példa, hogy a játékszenvedély hozzászokást okozott, és csődbe, öngyilkosságba kergette az embert. Egy lyoni gyógyszerészt például egy lottót árusító házaspár súlyos adósságba vitt. Az ügy a bíróság előtt ért véget. A kaszinójátékok voltak a veszedelmesebbek. Egy abszurd újsághír szerint ötven öngyilkosság történt egy brit lottó húzása utáni éjszakán 1820-ban, de ezt nem mindenki hitte el. Egy másik kérdés, miért játszottak szerencsejátékot az emberek? Közel fél billió jegyet vettek meg a francia Loterie-n nyolcvan év alatt. Vajon a lottó sikere irracionális viselkedésnek vagy csalásnak tulajdonítható? Abban az időben erkölcsi kérdés volt ez, a lottó vonzerőjét hibáztatták. Azt mondták, és ma is mondják, hogy a lottó az ostobák adója. Ez kétes feltételezés. Akkoriban általános volt a kijelentés: „Loterie, filouterie”, azaz a Loterie becsapás. A mondásnak több változata élt. Egy sokkal érdekesebb magyarázat Daniel Bernoulli, Buffon és Laplace matematikai érvelésében gyökerezett. Ezek az érvek a szegényes kifizetésekre vonatkoztak, de ezt csak a matematikusok hangoztatták. Még Adam Smith is, aki szerint minden

vállalkozónak hasznot kell termelnie, felvonta volna a szemöldökét, látva a kifizetések különbségét. Buffon úgy vélte, hogy a korrekt lottózás irracionális. Más elméleti szakemberek úgy gondolták, hogy hosszú távon az átlagnak el kell érnie az egyéni várakozásokat, mert nem lehet, hogy a várt érték sokkal kisebb legyen, mint a fogadás ára. A várt érték pénzügyi értelemben egyetlen frank fogadás után *extract*, *ambe*, *terne*, *quaterne* vagy *quine* esetében 0.83, 0.87, 0.67, 0.47, 0.15 és 0.023 frank kellett, hogy legyen.

Bernoulli felvetette az ötletet, hogy a döntést a nyereség várható hasznára kell alapozni, nem magára a nyereségre. Egy különös hasznossági funkciót javasolt csökkenő haszonnal, amelynél a további egység hasznossága úgy csökkent, mint egy személy szerencséjének fordítottja. Később sokan mások is azt gondolták, hogy a csökkenő marginális hasznosság jelensége magától értetődő általános igazság. Ennek az ötletnek a következménye kellemetlen problémát okozott az emberi viselkedés modelljének bármilyen kísérletében. Laplace felismerte, hogy a csökkenő határhasznossággal és elvárt hasznossággal játszani még korrekt játékot is irracionális dolog: még ha a játék magában foglal is egy várt haszonvesztést. Vagyis, ha van 100 frankja az embernek, és egy további frankért játszik, az elvesztett 100 frank sokkal értékesebb, mint a 101 frank, amit nyerhet. Ezért Laplace arra a megállapításra jutott, hogy a szerencsejáték mindig és mindenhol erkölcsstelen. És senki nem emelkedik fel a kihívásig, hogy szociális szinten játsszék. Alfred Marshall később úgy utalt a szerencsejátékra, „mint gazdasági melléfogás”-ra; szerinte – Bentham hatására – a fogadással járó öröm és izgalom után a játékos elvonási tüneteket érez, és kiderül, hogy nyugtalan, lázas jellem, nem alkalmas rendszeres munkára, sem az élet magasabb rendű örömeinek élvezésére.

Jeremy Benthamot (1748–1832) tekintik a haszonelvű filozófia megalapítójának. Ő nem matematikailag közelített a témához. Jól ismert a következő kijelentésről: „A legtöbb ember legnagyobb boldogsága az erkölcs és a jog megalapítása.” Ez William Kruskal szerint matematikai lehetetlenség. Benthamtól találtak egy feljegyzést, ami szerint öt ellenvetés sorakozik a lottóval szemben: tisztességtelen; ösztönzi a nyugtalan költekezést; erősíti a játékszellemet; boldogtalanná teszi azokat, akik üreset húztak, azaz nem nyertek; és mint pénzügyi intézmény, túl drága a működtetése. Ugyanakkor Bentham úgy vélte, sokkal nagyobb a kísértés, hogy többet költsenek az emberek a mindennapi szórakozásaikra, mint a lottóra.

Évszázaddal később, 1948-ban Milton Friedman és Jimmie Savage egyszerűbb megoldást kínált „A hasznosság elemzése a választásban, beleértve a kockázatot” című cikkükkel. Mindketten úgy gondolták, hogy a határhasznosság csökkenése, azaz a hasznosság funkció mindenütt nőni fog egy csökkenő aránynál – sem nem szükséges, sem nem garantált, amikor a várt hasznosság a tét. Az, amit általában feltételeznek, hogy a gazdagság hasznossága a gazdagsággal nő, és hogy az egyének megegyeznek a preferenciájukkal. Ezt a következetességet, megegyezést Neumann és Morgenstern az 1944-es könyvükben, a „Játékelmélet és gazdasági viselkedés”-ben példákkal és ábrával magyarázták.

Ismét felmerül egy kérdés, miért nem alkalmazták a Loterie tervét más országokban olyan széles körben, mint Franciaországban? Néhány időszakban ugyan népszerű volt a német államokban, de kisebb mértékben és rövid ideig. Soha nem vezették be Nagy Britanniában, és eltekintve az időszaktól, amikor Napóleon magával vitte több városba, soha nem volt komoly mértékben jelen Európa többi részében. És ahol bevezették, ott az üres (biankó) lottót, vagy a Klasszel játékot művelték. A közönség szerette ezt a játékot. Hogy mégsem terjedt el igazán,

annak az volt az oka Stigler szerint, hogy az államnak nagyobb kockázatot kellett vállalnia, ha nyereséghez akart jutni.

A mai modern lottójátékok nagyon különböznek a francia Loterie-től. Egyikük a kaszinó kenő játék, amely az Egyesült Államokban jött létre az 1880-as években, és még ma is megtalálható néhány helyen. A közvetlen leszármazott szerencsejátékok ma is virágoznak, mint az államkincstár segítői. Tipikus, hogy a fogadók nem öt, hanem hat szám között választhatnak 1-től 46-ig, vagy 54-ig. Ma a modern kommunikációs eszközök lehetővé teszik az állam számára, hogy megszüntesse a kockázatot, ha túl sok játékos fogadott ugyanarra a számra, szétosztva a nyereményt közöttük. Ma az állam legalább a felét elveszi a fogadási összegeknek, több mint kétszeresét annak, amennyit a francia állam vett el annak idején.

1921-ben Frank Knight és John Maynard Keynes teremtettek hasonló különbségeket gazdasági kockázatok között – hangsúlyozva a különbséget helyzetek között, amelyekben a cselekvés minden következménye ismert és kiszámítható volt, mint az indiai kockajátékban,¹ és olyan helyzetekben, melyekben nem. Sok statisztikus, mint Jimmie Savage, úgy vélte, hogy a különbségtétel nem alapvető, csak az információ egy foka, és hogy az elemzés ugyanezen eszköze a valószínűséggel és várt hasznossággal alkalmazható minden esetben. Valóban, a hindu jogászok egyetértettek ezzel. Ők nem engedélyezték egyik típusát sem a játéknak, és megállapodtak ugyanabban a büntetésben mindkét esetben: a nyertes játékosnak be kell fizetnie a magisztrátusnak a nyereménye felét, és annak a játékosnak, akit csaláson kapnak, le kell vágni két ujját.

¹ Számunkra különös a hinduk játéka. Kétféle fogadásuk van, az egyiket kockával művelik, a másikban állatok harcolnak állatokkal, elefánt az elefánttal, bika a bikával stb., és a fogadók elnyújtott testű kockával játszanak, amelynek négy oldala van. A játékosok elégedettek, hogy egyetlen eséllyel jön elő bármelyik oldal.

Összegezve, 1757 januárjában a francia minisztereknek szükségük volt pénzre, és több helyen próbálkoztak. D'Alembert volt az egyik tanácsadó, de valószínűleg véleménye eltért Casanováétól. Másfelől Casanova erős és meggyőző fellépése, matematikai tudása, a szerencsejátékban, valamint a statisztikai törvény alkalmazásában szerzett tapasztalatai együttesen megrajzolták azt az alapot, amelyre a minisztereknek szükségük volt. Nem Casanova találta fel a Loterie-t, nem ő volt az első, aki bemutatta azt a francia minisztereknek, ám ő volt az a személy, aki hatásosan tudott érvelni mellette, aki az előnyöket bemutatta a királyi udvarnak, képes volt az észszerűség és a tények erejével hatni. Mindennek köszönhetően a Loterie mégis Casanova lottójának tekinthető. A könyv szerzője a statisztika oktatójaként előszeretettel bocsátkozik a kombinatorikáról, valószínűségszámításról szóló fejtegetésekbe, melyek a bölcsészek számára nehezen követhetőek, de a matematika szerelmesei minden bizonnyal élvezettel olvassák a lottótörténet ezen fejezeteit.

Stephen M. Stigler: Casanova's Lottery. The History of a Revolutionary Game of Chance. [Casanova lottója. Egy forradalmi szerencsejáték története]. The University of Chicago Press, 2022. 251 o.

Fodor Mihályné

Az első orosz forradalom – az 1825-ös dekabrista felkelés

Susanna Rabow-Edling, az Uppsalai Egyetem tanára korábban már több tanulmányt szentelt a dekabrista mozgalomnak, valamint két könyvet is jegyez a XIX. századi orosz eszmetörténet témájában (*Slavophile Thought and the Politics of Cultural Nationalism* (New York, 2006; *Liberalism in Pre-revolutionary Russia: State, Nation, Empire* (London–New York, 2018.)). Jelen írásának abszolút aktualitást ad nemcsak a dekabrista felkelés 200. évfordulója, hanem az alkotmányosság jelenlegi oroszországi helyzete is, amely tükröződik a dekabristák kurrens hivatalos megítélésében. Nem véletlen, írja a szerző, hogy Putyin rendszere számára a dekabristák, akik alkotmánnyal próbálták meg korlátozni a jogilag korlátlan cári hatalmat, azaz az autokráciát, nem pozitív színben jelennek meg. A dekabristákról alkotott kormányzati álláspontot a szerző szerint jól mutatja a 2019-ben a „Megmentők szövetsége” címmel,¹ állami támogatással készített film, mely a dekabristákat mint „fanatikus, hataloméhes egoistákat, vagy ostoba álmodozókat mutatja be, akik Oroszország számára idegen eszméket akarnak bevezetni forradalmi úton, és akik fenyegetést jelentenek a cár és a nép egységére. Ezzel ellentétben viszont I. Miklóst úgy ábrázolják, mint hőst, aki megvédi Oroszországot egy polgárháború lehetőségétől és az állam lerombolásától.” Változás pedig csakis felülről jöhet, a jótékony uralkodó kezdeményezéséből.

¹ A film címe azonos az 1816-ban létrehozott titkos szövetség nevével, amely a dekabrista mozgalom kezdetét jelentette.

Mindezt a könyv bevezetőjében olvashatjuk, amely rövid áttekintést ad a dekabristák megítéléséről az oroszországi politikai kurzusok változásának összefüggésében. 1917 után a bolsevikok az orosz forradalmi mozgalom úttörőiként tekintettek a dekabristákra (ezt először Lenin fejtette ki egy 1912-es írásában), és az új rendszer legitimálásához használták fel a dekabrista mítoszt. Ennek kialakulása egyébként már közvetlenül a felkelés leverése után megkezdődött, és nagy szerepet játszott benne a résztvevők morális integritása, ami – a szerző szerint – elválaszthatatlan volt politikai nézeteiktől. Sztálin idején a dekabrista mozgalom nemzetközi vonatkozásait, azaz a nyugati eszmék hatását igyekeztek tompítani, és inkább orosz patriótákként jellemezték őket, nem pedig lázadókként. Sztálin halála után ugyanakkor megjelent egy nem hivatalos, az új értelmiség által képviselt álláspont, amely visszatért ahhoz, miszerint a dekabristák a zsarnokság ellen harcoltak. „A Szovjetunió összeomlása után nem volt világos hivatalos álláspont a dekabristákról, ugyanakkor Putyin hatalomra jutása után folyamatos tendencia volt, hogy szkeptizmussal kezeljék őket.” A 2010-es évek végére a konzervatív értelmezés teljessé vált, amint azt az idézett film is mutatta. Érdemes mindazonáltal megjegyezni a szerző nyomán, hogy a 2006–2008-as, illetve 2011–2013-as kormányellenes tüntetések alatt a tüntetők számos alkalommal hivatkoztak a dekabristákra, amely mutatja, hogy milyen szerepük van ezen eszméknek az orosz liberális hagyományban.

A könyv, a bevezető után öt nagy fejezetre oszlik, melyekben egy kivételével két-két alfejezet található, ezek a következők:

1. fejezet: Körülmények és résztvevők (Állam és társadalom. A dekabristák.)
2. fejezet: Lázadás az autokrácia ellen (Forradalom Szentpéterváron. Forradalom Ukrajnában.)

3. fejezet: Dekabrista víziók és eszmék (Szabadság, joguralom és képviselet. Kormányzat. Republikánus gondolat.)
4. fejezet: Bebörtönzés és ítélkezés (Bebörtönzés. Ítékezés.)
5. fejezet: Száműzetés (Szibéria. Börtönélet. Epilógus.)

A szerző a könyvben azon történések előzményeire, történelmi kontextusára, mozgatórugóira, valamint utóéletére keresi a választ, amelyek 1825 decembere és 1826 januárja közt zajlottak le. Ezek az események 1825. december 14-én Szentépterváron, a Szenátus téren kezdődtek, amikor is az orosz trónöröklés körül kialakult bizonytalanságot kihasználva liberális katonatisztek (a dekabristák északi társaságának képviselői) gárdaezredek vezettek a térre, megakadályozandó, hogy a Szenátus felesküdjön I. Miklósrá. A felkelést néhány óra elteltével leverték, rá két hétre pedig a dekabristák déli csoportjának még le nem tartóztatott vezetői a parancsnokságuk alatt álló alakulatokkal fegyveres felkelést robbantottak ki Ukrajnában, amely felkelés szintén hasonló sorsra jutott. Magának a felkelésnek a leírása (2. fejezet) csak egy kis szegmensét képezi a könyvnek, mint-hogy az események rekonstruálása régóta ismert.

A felkelésbe torkolló mozgalom motivációit illetően három fő tényezőt emel ki a szerző, amelyekben szorosán összekapcsolódtak a nemzeti, azaz az orosz és a nemzetközi vonatkozások. Először is az orosz katonatisztek személyes tapasztalatait Nyugat-Európáról a napóleoni háborúkban való részvételüknek köszönhetően, amelynek során felismerték Oroszország elmaradottságát. Fontos volt továbbá, hogy ők egy új fiatal generáció tagjai voltak, akik a francia forradalom idején születtek, és már más korban éltek, mint a szüleik: egy olyan időszakban, amikor Európában (de Európán kívül is) számos felkelés és szabadságharc tört ki, főként 1815 után (pl. 1820-ban a spanyolországi felkelés az 1814-ben eltörölt alkotmány visszaállítására; vagy a görög szabadságharc 1821–1829 közt az oszmán

uralom ellen). Végzetül más volt ez a korszak Oroszországban is, mégpedig I. Sándor uralkodása (1801–1825) miatt, aki egészen 1820 ősziig nem mondott le arról, hogy alkotmányt adjon birodalmának – az ebben való csalódottság volt az, ami felerősítette a dekabrista szervezkedést.

Az alkotmányosság európai és orosz dimenziójának, valamint e kettő összefüggésének a bemutatása, továbbá annak leírása, hogy a dekabrista mozgalom miként helyezhető el az I. Sándor idején kibontakozó orosz civil társadalomban, adja véleményem szerint a könyv újdonságát. Emellett pedig annak hangsúlyozása, hogy a dekabristákat miként kötötte össze egy közös szál, amely főként az általuk kapott képzésben gyökerezett. Ebből kifolyólag a mű részletes ismertetésében ezekre az aspektusra koncentrálok.

Az alkotmányosság kérdésében I. Sándor kapcsán az irodalom – joggal –, nagy hangsúlyt helyezett a cár neveltetésére: a republikánus elveket valló svájci Frédéric-César de La Harpe (1754–1838) valóban nagy hatást gyakorolt Sándorra, aki már uralkodásának megkezdése előtt „gyakran kritikus volt a monarchikus uralommal szemben, és az emberi jogok valamint a nemzetek joga melletti nyilatkozatokat tett”. Cárként pedig már azelőtt számos liberális reformot vezetett be, hogy 1809-ben Szperanszkijt megbízta volna egy Oroszország számára készítendő alkotmány megalkotásával. E tervet realizálására, amely meglehetősen korlátozott képviselőket vizionált, nem került sor, viszont ugyancsak 1809-ben, a Finn Nagyhercegség Oroszországhoz csatolásakor, Sándor megígérte, hogy tiszteletben tartja a tartomány történelmi jogait.

Az alkotmányosság európai dimenziójának oroszországi visszhangja szempontjából igen fontos volt, hogy Napóleon legyőzése után Sándor elkötelezte magát a mérsékelt alkotmányos reformok mellett Európában. Így támogatta alkotmányok

kihirdetését a német fejedelemségekben és Svájcban, az 1814-es francia alkotmányt pedig nemcsak jóváhagyta, hanem egyenesen szorgalmazta is – ezeket a fejleményeket pedig szoroson nyomon követte az orosz értelmiség. Még közvetlenebb hatást gyakorolt azonban az orosz közvéleményre, hogy a cár alkotmányt adott az 1815-ben létrehozott és Oroszországhoz csatolt Lengyel Királyságnak, mely a Napóleon által felállított (1807) és területileg megnagyobbított Varsói Nagyhercegségből jött létre. A reményeket tovább növelte, hogy amikor Sándor 1818-ban megnyitotta a lengyel parlament ülését, kinyilvánította, hogy szándékában áll az alkotmányos intézményeket kiterjeszteni, ahogy fogalmazott „minden földre, amit a Gondviselés a törődésére bízott”. Sándor beszédét lefordították oroszra és három orosz lapban is publikálták. Továbbá a cenzúra terén Sándor alatt bekövetkezett liberális fordulat folytán az alkotmányosságra vonatkozó nyugati irodalom mind eredetiben, mind orosz fordításban elérhető lett, sőt, néhány folyóirat még egyes országok alkotmányát is közölte. 1818-ban Sándor megbízást adott arra, hogy dolgozzanak ki egy alkotmányt Oroszországnak, amelynek első változatát a cár 1819 őszén jóvá is hagyta, és az alkotmánytervezetről hírt adott a francia *Le Constitutionnel* című lap; az alkotmány szövege 1820-ra el is készült (először franciául, majd oroszul). Joggal lehet tehát kijelenteni, hogy az 1818–1820 közti évek az alkotmányosság iránti érdeklődés csúcspontját jelentették Oroszországban. Rabow-Edling szerint az alkotmányosság közbeszéd tárgya volt ekkoriban a művelt rétegek körében.

Mindezt azonban egy konzervatív fordulat követte 1820 ősztől, amely világossá tette: Sándor felhagyott azzal a tervével, hogy alkotmányt adjon Oroszországnak, valamint azzal a politikával is, hogy támogassa az alkotmányosságot Európában. Ennek okait és folyamatát szintén részletesen elemzi

a szerző, melynek eredményeként 1820-ban a troppai kongresszuson Sándor elfogadta Metternich doktrínáját, miszerint fegyveresen be kell avatkozni akkor, ha egy államban a kormányzatot forradalom útján akarnák megváltoztatni, mivel ez veszélyt jelent más államokra.

Ami a dekabrista mozgalom szervezeti kereteit illeti, Rabow-Edling rámutat, hogy a szabadkőműves páholyok „modellként szolgáltak a dekabrista szervezetek számára”. Ugyanakkor fontosnak tartja hangsúlyozni a mozgalomnak a korabeli civil társadalomba (értsd: a közvetlen állami ellenőrzéstől független, alulról szerveződő közösségekbe, egyesületekbe) való beágyazottságát, minthogy nemcsak a titkos összejövetelek összefüggésében kell látnunk a mozgalom megszületését, hanem a korabeli, Sándor alatt megszülető civil társadalom szövetében is. Így például a későbbiekben dekabristává lett fiatalok közt igen kedvelt volt az „Orosz Irodalom Kedvelőinek Társasága” nevű egyesület. Nem lehet azonban kihagyni a képből a nem-civil szerveződéseket sem – a nem-civil jelző ehelyütt nem a civil társadalomra utal, hanem arra, hogy valaki valamely fegyveres testület tagja volt –, sőt, ezek különleges jelentőséggel bírtak. Ilyen nem-civil szerveződések voltak a Szemjonovszkij és az Izmajlovskij gárdaezredek tisztiklubjai, ahol a tisztek újságokat olvastak, eszmét cseréltek közéleti dolgokról. A szerző a következőkben látja az imént bemutatott közösségek szerepét a dekabrista mozgalom szempontjából: „Ezek a szervezetek és az általuk kínált lehetőségek, hogy hasonlóan gondolkodó emberek találkozzanak egymással, fontos szerepet tölthettek be a fiatal generáció életében mind pszichológiai, mind társadalmi szempontból.”

Arra a kérdésre pedig, hogy a korabeli szervezeti kereteken túl a társadalmi hovatartozás és az intellektuális tényezők milyen szerepet játszottak a dekabristák csoportként való formá-

lódásában, a szerző válasza a következő: „Noha a dekabristák nem tekinthetők egységes csoportnak, a titkos társaságok vezető tagjainak háttere sok tekintetben közös volt osztály[eredet], képzés, kor, foglalkozás és tapasztalat szempontjából.” Bár a legelőkelőbbek magántanároktól tanultak, sőt, akár külföldön is, meghatározónak tekinti a szerző a közös műveltséget: azt, hogy a dekabristák többsége szentpétervári iskolákban pallérozódott.

A könyv, amellet, hogy olvasmányos, színvonalas és érdekességekkel fűszerezett tudományos összefoglalását nyújtja a dekabrista mozgalom történetének.

Susanna Rabow-Edling: The First Russian Revolution. The Decembrist Revolt of 1825. (Az első orosz forradalom. Az 1825-ös dekabrista felkelés) London, Reaction Books. 2025. 285 o.

Sashalmi Endre

Az identitás és az imperializmus építőkövei: az Egyesült Államok felfedező útjai

Jól ismert tény, hogy függetlenségének kikiáltása után a fiatal Amerikai Egyesült Államok szerette volna minél előbb elérni azt a presztízst, amit az európai nagyhatalmak, különösen a britek birtokoltak. Ennek számos vetülete volt. Míg a külpolitikában az európai hatalmak felé bizonyítani kellett, hogy az új köztársaság szerződésre méltó, azaz egyenrangú félként elfogadható az európai királyi udvarok számára, az otthoni szintén fel kellett mutatni a gazdasági fejlődés és kulturális virágzás egyértelmű jeleit. Bizonyító ereje volt, hogy az USA nem érdemtelenül, hanem pont fordítva, ha nem is isteni parancsra, de a nemzetközi közösségnek többletet adva nyerte el és birtokolja mind a függetlenséget, mind azt a jelentős területet, amit Észak-Amerikában magáénak mondhatott. Ahogy teltek az évek, és az Egyesült Államok átvészelte az első viharos időszakot – mind a bel-, mind a külpolitikában –, megjött az étvágy, hogy mások egyre nagyobb hatalomként lássák a nemzetet. De ugyanez igaz volt az amerikaiak nagy részének saját maga látásmódját illetően: hitték és hinni akarták, hogy államuk különleges, nagy dolgokra predesztinált, és egyre nagyobb szerepe a világ dolgaiban bizonyítja, hogy az Egyesült Államok kivételes.

Michael Verney könyve ezen kérdések kapcsán folytatja vizsgálódását. Noha a kontinensen a joggal híres Lewis és Clark-expedíció már 1804–1806-ban nagyjából feltérképez-

te a Mississippi és a Csendes-óceán közötti területen átvezető egyik lehetséges utat, a tengeri felfedezés még váratott magára. Verney kötete ugyanis a tizenkilencedik század középső harmadának amerikai tengeri felfedező expedícióit tárja elénk, és ezeken keresztül próbálja bemutatni, hogyan kívánt Amerika az európai exkluzív imperialista klubhoz tartozni. Fejezetei esettanulmányok az amerikai tengeri felfedező utak almanachjából, amelyek mindegyike jól megvilágítja hogyan is próbált az USA rálépni az imperialista ösvényre 1830-tól kezdődően.

Az első történet Jeremiah Reynolds próbálkozása köré fonódik, aki a Csendes-óceán déli részére kívánt expedíciót vezetni. Az ambiciózus Reynolds – részben a porosz felfedező tudós, Alexander von Humboldt hatására – a tudás iránti vágyat kívánta összekapcsolni hazája nagyobb dicsőségével, amely kérdéskör ebben az időszakban igen érzékeny szempont volt számos amerikai számára. Olyan időszak volt ez – az 1820-as évtized –, amikor például az elnök, John Quincy Adams is az amerikai tudás és terjeszkedés zászlaját kívánta kibontani, hogy ezzel bizonyítsa, mennyire civilizált hazája. Reynolds gyakorlatilag Adams terveinek megtestesítője volt, és az energikus ohioi 1827-től rengeteg támogatót szerzett az ország minden részében. Az egy hajóból álló tervezett expedíció így látszólag kellő támogatása, és most már csak az amerikai kongresszuson múlt, hogy a szükséges anyagi támogatás előteremthető. Noha a képviselőház megszavazta a törvényjavaslatot, a szenátus elvetette azt. (Az amerikai alkotmány úgy rendelkezik, hogy a kongresszus mindkét házának meg kell szavazni egy törvényjavaslatot, mielőtt az elnökhöz kerülhet aláírásra – a kongresszus ezután megvétózhatja azt.) Mindennek hátterében a politikai küzdelem állt. Nem csak arról volt szó, hogy a tervet maximálisan támogató Adams

elvesztette az 1828-as elnökválasztást, és a Fehér Házban utódja, Andrew Jackson kezdetben ellenezte az expedíciót. De megjelent a republikánus felfogás mibenlétének kérdése, a tudomány helyett a kereskedelem támogatása, vagy az észak–déli konfliktus kapcsán a rabszolgatartás kérdése, és végezetül mindezek miatt az első ambiciózus terv egy felfedező tengeri expedíció indítására 1829 elején elbukott.

A következő esettanulmány az előző folytatása abban az értelemben, hogy a Reynolds–Adams tengely kezdeményezése ugyan kudarcot vallott, ám Adams fő riválisa, Jackson később felkarolta azt. A demokrata párt legfényesebb csillaga és egyértelmű vezetője a szabadpiacban és a kapitalizmusban hitt, amellet, hogy evidensnek tartotta a fehér faji felsőbbrendűséget. Ezekből nőtt ki az a hosszútávú tengeri expedíció, amelyet a kormányzat – ekkor már Jackson utódként Martin Van Buren elnöksége alatt – végül 1838-ban indított útjára, és amely majd négy évig rótt a déli tengereket. A hat hajóból álló flotta, amely a szokásos hasonló európai expedíciónál jóval nagyobb méretű volt, nem kisebb feladatra vállalkozott, mint a Csendes-óceán minél pontosabb feltérképezése. Az elvégzett munka majd jelentős mértékben megkönnyítette a jövőbeni amerikai kereskedelmi hajózás dolgát. Elsősorban a bálnavadászat élvezett kiemelt szerepet. Hangsúlyt kapott a csendes-óceáni – sokszor barátságatlan – népekkel szembeni harc, annak bizonyítása, hogy nem érdemes ujjat húzni az Egyesült Államokkal. Az expedíció munkájába tartozott tudományos feljegyzések készítése, majd azok kötetekbe foglalása, közreadása, ezáltal is növelve a köztársaság tudományban betöltött szerepét. Az amerikai hajók megjelenése a térségben többször ellenállást, illetve erőszakot váltott ki. Az amerikaiak – hasonlóan az észak-amerikai kontinensen élő indiánokkal szembeni felfogásukhoz – itt is lenézték, megvetették és sokszor alárendelt

szerepbe kényszerítették az őslakosokat, így bizonyítva saját felsőbbrendűségüket és biztosítva az amerikai kereskedelmi célokat.

Az előbb említett expedíció egyik eredménye volt, hogy az összegyűjtött eredményeket – akár a múzeumi tárlatszobákban, akár kiadványok formájában – a széles közönség elé tárták. A látogatók köre természetesen a fehér társadalom felsőbb rétegeit és annak középosztályát jelentette. Míg a Nemzeti Galériában kiállított tárgyakat viszonylag kevesen tudták megtekinteni (itt egyébként a Fidzsi-szigetéről származó gyűjtemény volt a legnépszerűbb a látogatók körében), a könyvalakban megjelent információtömeg sokkal több emberhez juthatott el. A legjelentősebb Charles Wilkes, a felfedező hajóflotta vezetője által írt ötkötetes írás volt, amely 1844-ben jelent meg – valószínűleg – a kor legigényesebb sorozataként. A szerzőnek köszönhetően a középosztályhoz is eljutott ez a mű, amely társadalmi réteg abban az időszakban szinte falta az utazási irodalmat. Az egész jelenség lényege az volt, hogy egyrészt igazolják a honfitársaknak az expedíció sikerességét és jelentőségét ezzel erősítve az egyre jobban kibontakozó amerikai nacionalizmust és a már a kezdetektől meglévő amerikai kivételesség érzését, másrészt pedig ez azt üzenete az európai államoknak, hogy a tudomány terén az USA felveszi velük a versenyt, sőt, akár le is hagyja őket. Ugyanakkor a kötetek üzenete erősítette a fehér felsőbbrendűségbe vetett hitet és ezzel lélektani értelemben megnyugtatta az amerikaiakat, miközben csillapította is az olvasók tudásslágyát. De a kiállított tárgyaknak és megjelent köteteknek a legfontosabb vetülete mégis az a pozitív hatás volt, amit az 1840-es és 1850-es években gyakorolt a további, a világ távoli pontjaira irányuló amerikai expedíciókra. A nemzeti, fehér felsőbbrendűséggel átítatott birodalmi tudat újabb területeket akart feltérképezni és azokat becsatornázni az amerikai keres-

kedelem vénájába, miközben igazolni kívánta az Egyesült Államok kiválóságát a világ más hatalmaihoz képest.

Az egyik ilyen további felfedező expedíció 1848-ban történt, amikor egy amerikai tudományos küldetés a Jordán-folyón keresztül a Holt-tengerhez utazott. Az utazás célja talán meghökkentőnek tűnhet. A vallásos indíttatású, de állítólagosan tudományos célokat szolgáló felfedező út azt a bibliai történetet kívánta igazolni, hogy a Holt-tenger valóban a Szodomára és Gomorára lesújtó isteni düh eredménye volt – és mindez a vállalkozás kormányzati támogatással történt! A szerző rámutat, hogy a némileg fonák helyzetnek volt bel- és külpolitikai magyarázata is. A szervezésben kulcsszerepet játszó protestáns evangélisták az Amerikában történő felekezeti változások miatt érezték úgy, hogy egy ilyen kezdeményezés az ő addigi kiváltságos helyüket gyengíti a növekvő számú ír katolikus bevándorlóval, netán ateista érzelmű lakossal vagy esetleg olyan unitáriusokkal szemben, akik megkérdőjelezték a Biblia szó szerinti értelmezését. A túlzott alkoholfogyasztás terjedésével kapcsolatos összefüggésről már ne is beszéljünk. Ugyanakkor egy ilyen út és a remélt eredmények azt igazolták volna, hogy a protestáns evangélisták Biblia-értelmezése a helyes, az amerikai felfedezések az ország kiválasztottságát bizonyítják, és a nemzetközi rendszerben újabb előnyöket jelent kereskedelmi és imperialista szempontból is. A kálvinista William Francis Lynch egyszemélyben megtestesítette az előbbi szempontokat, így az Amerikai Haditengerészet kötelékében szolgálatot teljesítő tiszt a legmegfelelőbb ember volt az expedíció vezetésére. A Haditengerészet egyébként részben azért támogatta az utat, hogy a mexikói–amerikai háborúban (1846–1848) rivaldafényt kapott szárazföldi sereg dicsőségét valahogy ellensúlyozzák. Ezért született ez a hibrid felfedező és teológiával átszőtt utazás (ekkoriban a tudomány és a vallás még igen jól megférte egy-

mással). Mint a szerző rámutat, a kivételesnek gondolt keresztény nemzet küldöttei a helyi muszlim arabok segítségével nélkül azonban semmire sem jutottak volna. Noha az expedíció tudományos kutatása nem hozott megdönthetetlen bizonyítékokat a Biblia szavahihetőségére, Lynch az eredményeket mégis így értékelte és tárta mások elé. Könyve az expedíció történetéről népszerű lett – különösen az evangélisták körében –, és noha egzakt módon bizonyíthatatlan, hogy valóban megerősítette-e az igaz hitet hazájában, arra mindenképpen alkalmas volt, hogy evangélista társait közelebb hozza a felfedező utak világához.

A kötet következő fejezete egy másik érdekes esetet tár az olvasó elé. A felfedező utak ez esetben Dél-Amerikát célozták meg az 1850-es években, és a kezdeményezés szorosan összefüggött a rabszolgatartók érdekeivel és céljaival. Mint ismert, az Egyesült Államok déli tagállmainak szinte mindegyikében virult a rabszolgaság intézménye és ezzel összefüggésben alakították ki az ottani, jellemzően monokultúrás gazdálkodást, amely a nagyon olcsó kézi munkaerőre épült. Az egyre erősödő hazai és nemzetközi rabszolgaellenes hangulat viszont inkább arra készítette a rabszolgaság intézményének fenntartóit és védelmezőit, hogy bebiztosítsák magukat minden eshetőségre. Így jutottak el számosan addig – ismét csak a szövetségi kormányzat támogatásával –, hogy Dél-Amerikában feltérképezzék az Amazonas és a La Plata folyókat, illetve azok mellékfolyóit, de az elvileg tudományosnak és a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatokat támogató felfedező utaknak a valódi célja egy esetleges rabszolgatartó enklávé felállítása lett volna egy vagy akár több államban is. Ezzel nem csupán a rabszolgaság kiterjesztését látták megoldhatónak, ami egyre inkább beszűkült lehetőségek között találta magát az Egyesült Államokban, de az alkalmankénti rabszolgázadások ellen is receptül szolgálhatott: sok rabszolga Dél-Amerikába szállításával csökkenthe-

tó lett volna az Amerikában dolgozó rabszolgák száma, és így az általuk esetlegesen kirobbantott lázadás is. Ráadásul több dél-amerikai állam elitje a fehér telepesek érkezésében pozitív hosszútávú lehetőséget látott a gazdaságuk felfutására. Mindezek ellenére mind Brazíliában, mind attól délre, Bolíviában végül is kudarcot szenvedtek az amerikai expedíciók, és a rabszolgatartás amerikai változatának délre történő kiterjesztése sosem valósult meg.

A könyv utolsó tematikus fejezete azokról az 1850-es évek első felében lezajlott amerikai expedíciókról szól, amelyeket egy, az északi sark megismerésére küldött majd elveszett brit hajó felkutatására indítottak. Az amerikai erőfeszítések ugyan végül nem jártak sikerrel, de informális diplomáciai eszközként remekül működtek. A brit segítségkérésre adott pozitív válaszzal nemcsak azt tudta Amerika megmutatni, hogy civilizált és jóindulatú nemzet, de az addig meglehetősen sérülékeny brit-amerikai kapcsolatok is sokkal barátságosabb szakaszba kerültek ezután. Verney jól bontja ki, miért is volt fontos számos amerikai számára a mentőexpedíció ötlete. Egyrészt mélyen élt az elit, de a középosztály köreiben is a lovagiasság eszméje, miszerint segíteni kell a bajba jutottaknak. Ugyanakkor ez idő tájt még mindig elterjedt volt Amerikában az a kishitűség, miszerint a tudományok és a kultúra területén „kiválasztott” országuk alárendelt szerepet játszik a britekkel vagy más európai országokkal való összehasonlításban. De volt egy geopolitikai aspektus is. Noha 1846-ben Nagy-Britannia és az Egyesült Államok szerződéssel döntöttek el az Oregon-terület kettéosztását az észak-amerikai kontinens észak-nyugati részén, a Karib-térségben és Közép-Amerikában igen komoly versengés folyt a két állam között, amely okozhatott háború közeli helyzetet. Ezt nagyon sokan nem akarták. Mivel az amerikai kormányzat saját haditengerészetének nyomására visszakozott egy expedíció

indításától, a megoldás ismét a privát szféra és az állam közös szerepvállalásában rejlett. Így a politikai és a romantikus lovagi kort népszerűsítő közízlés közös mezszyéjén indult el végül az expedíció, és bebizonyította, hogy az amerikai nemzet érdemes a tiszteletre a britek és a nagyvilág szemében.

A könyv jól tárja elénk, hogy a polgárháborút (1861–1865) megelőző bő három évtizedben mennyire népszerűek voltak az amerikai tengeri felfedező utak, és hogy ennek mekkora jelentősége volt a fehér társadalom számára. Elsősorban identitás képző szerepük volt fontos, mert azokat az értékeket testesítették meg, ahogyan az amerikai társadalom nagy része magára gondolni szeretett volna: az európai angolszász etnikumból származó társadalom és az öreg kontinens kultúrájából kinőtt és az európaiak által elismert szerep, gyümölcsöző kapitalizmus, saját tudatossággal bíró középosztály, megfűszerezve egy jelentős adag konzervatív kereszténytudattal. A tizenkilencedik században a világban egyre markánsabban jelentkező imperialista versenyben az Egyesült Államok lakossága túlnyomó részének ezek fontos szempontok voltak. A pusztító polgárháború azonban ennek az expedíciós folyamatnak nagyjából a végét jelentette. Az amerikai felfedezőutak gyakorlatilag eltűntek, de ennek ellenére az európai hatalmak egyre inkább elismerőleg tekintettek az USA-ra és eszerint is nyilatkoztak róla. Az amerikai–brit barátság – epizodikus nézeteltérésektől eltekintve – egyre szorosabbá vált. Mindezekről függetlenül a tengeri felfedező utak a háttérbe szorultak és megszűntek.

Verney könyve remek példája annak, hogyan lehet ötvözni a diplomácia által nyújtott történelmi háttérrel a kulturális történelem izgalmas epizódjaival. A sokszínű és helyenként kifejezetten mozgalmas és érdekfeszítő esettanulmányok széles forrásbázison alapuló kutatást tükröznek, és a szerző aránytétel nélkül, megfelelő mértékkel tárja elénk a személyes

és a széles társadalmi szempontokat, elvárásokat és hatásokat. Azok számára, akik szeretnék jobban megértetni a tizenkilencedik század első felében egyre jobban körvonalazódó amerikai identitást, a könyv szinte kötelező olvasmány.

Michael A. Verney: *A Great and Rising Nation: Naval Exploration and Global Empire in the Early US Republic* [Egy nagy és felemelkedő nemzet: tengeri felfedezések és globális birodalom az Egyesült Államok korai szakaszában]. Chicago, University of Chicago Press, 2022. vii + 300 o.

Peterecz Zoltán

A vitatott osztrák–magyar határ az első világháború után

A vitatott osztrák–magyar határ: programok, szereplők és gyakorlatok Nyugat-Magyarországon/Burgenlandban az első világháború után című angol nyelvű tanulmánykötet 2025-ben jelent meg a new yorki és londoni székhelyű Berghahn Kiadó gondozásában, az „Ausztria és Habsburg Tanulmányok” sorozatban. Az első világháborút követő osztrák–magyar határvitáról szóló könyvet *Murber Ibolya*, *Hannes Grandits* és *Katharina Tyran* szerkesztették, a szerzők körét pedig magyar, osztrák, német és amerikai történészek alkotják. A kötet négy tematikus fejezetében kilenc tanulmány található, amelyek a határvita diskurzusait, regionális és transznacionális kontextusait vizsgálják. Az első részben az új határmegállapításhoz kapcsolódó viták és a döntés végrehajtását bemutató tanulmányok olvashatók, amelyeket *Murber Ibolya*, *Michael Burri* és *Jankó Ferenc* jegyezik. A második fejezetben az első világháborút követő gazdasági dezintegráció és társadalmi polarizáció kérdésköre került a fókuszba *Sabine Schmitner-Laszakovits* és *Hannes Grandits* tanulmányaiban. A harmadik részben *Egry Gábor* és *Melinda Harlov-Csortán* kutatásai az új elit hatalmi egyensúlyának kialakulását vették górcső alá. A negyedik fejezet a posztimperialista időszak etnikai viszonyaival foglalkozik, *Katharina Tyran* horvát, míg *Ursula K. Mindler-Steiner* zsidó, valamint cigány/roma kisebbségek vonatkozásában. A kötet *Hannes Grandits* bevezetőjével kezdődik, majd ezt kö-

veti a tematikus egységekbe rendezett kilenc tanulmány. A tanulmánykötet minden publikációját külön bibliográfiai összefoglaló zárja, míg a kiadvány végén hely és névmutató segíti az eligazodást.

A kötet egyik szerkesztője Murber Ibolya, az ELTE Savaria Egyetemi Központ Történelem Tanszék habilitált egyetemi docense. Kutatási területei közé tartozik az új diplomáciatörténet, a migráció története, a XX. századi osztrák–magyar kapcsolatok vizsgálata, valamint a demokrácia története Közép-Európában. A bemutatandó kötetbe szerkesztett tanulmányában a kommunizmus és az antikommunizmus dichotómiájának az osztrák–magyar határvita kimenetelére gyakorolt hatásait vizsgálta. Murber szerint a Monarchia két utódállama, Ausztria és Magyarország között zajló diplomáciai konfliktust nem csak a párizsi döntéshozók alakították. A határvitában Ausztria azzal érvelt, hogy szüksége van nyugat-magyarországi élelmiszerre Bécs élelmiszerellátási nehézsége miatt, hiszen azzal megakadályozható az éhező fővárosi munkások bolsevik forradalma. Másrészt a Woodrow Wilson amerikai elnök által fémjelzett nemzeti önrendelkezés elve jó hivatkozási alapot jelentett az ausztriai vezetés számára a térség német nyelvű területeinek igényléséhez. Az osztrák stratégia sikeresnek bizonyult, és a győztes államok népszavazás nélkül Ausztriának ítélték az osztrák és a magyar békeszerződésben a későbbi Burgenlandot. Azonban nemcsak gazdasági érvek, hanem a győztes hatalmak bolsevizmus ellenessége és a magyarországi tanácsköztársaság tartós fennmaradása is Ausztria malmára hajtotta a vizet. A kommunista rémkép nemcsak az osztrák érvkészletben volt jelen, hanem a magyar kormányzati kommunikációnak is szerves részét képezte. Murber rámutat arra is, hogy a kommunista veszély elmúlásával a kommunistaellenes propaganda egyre inkább összefonódott az antiszemitizmussal is, amely célba

vette az osztrák kormányból kiváló, de a fővárosban még jelenlévő szociáldemokratákat („vörös Bécs”). Murber szerint a kommunizmus és antikommunizmus nemcsak a nemzetközi kapcsolatokban játszott fajsúlyos szerepet, hanem az osztrák–magyar határvitában is.

Michael Burri, amerikai történész a philadelphiai Temple Egyetemen tanít film- és médiaművészetet, emellett a *Journal of Austrian–American History* folyóirat szerkesztője. Az osztrák–amerikai kapcsolatok és párizsi békekonferencia utáni határrendezési folyamatok vizsgálatával foglalkozik. Tanulmányában a határmegállapító bizottság munkáját mutatja be az „új nemzetközi rend” kontextusában. Burri felhívja a figyelmet arra, hogy a párizsi békekonferencia célja nem csak a háború lezárása, hanem az új „nemzetközi rend” létrehozása volt. Amellett érvel, hogy a határkijelölést nem csupán etnikai és történeti diskurzusok alakították, hanem gazdasági és humanitárius megfontolások is. Murber Ibolyához hasonlóan ő is a bécsi élelmiszerszállást említi a folyamat katalizátoraként, amely felülírta az etnikai érveket és a történeti diskurzusokat. A szerző szerint a különböző nemzetközi szervezetek szövevényes hálózatán különböző identitások, ezzel együtt kényszerpályák alakultak ki. Példaként említi, hogy 1921 őszén Velencében Johannes Schober és Bethlen István kormányfők megállapodtak a Sopron és környékét érintő népszavazásról és Burgenland területének átadásáról. Az érintett terület lakossága nemcsak elszenvedte a határrendezést, hanem a határmegállapító bizottságokhoz benyújtott petíciók, kérdőívek és táviratok által maga is aktív alakítójává vált a határkijelölés „rituáléjának”, amely az „új nemzetközi rend” részeseivé tette őket.

Jankó Ferenc, az ELTE és a Soproni Egyetem docense az éghajlatváltozás és a társadalom viszonyával, valamint Burgenland történeti földrajzával foglalkozik. Jelen tanulmánya a különböző identitások határmezsgyéjén vizsgálja Burgenland

létrejöttek a történetét. Jankó Robert Sieger és Marian Sidaritsch korabeli geográfusok munkáin keresztül szemlélteti a tudományos diskurzusok alakulását. Adatgazdagon azt mutatta be, hogy a grazi földrajzi iskola miként hozott létre identitáskonstrukciókat, amikor egy új osztrák tartományként leírták és megalkották Burgenlandot földrajzi, politikai és kulturális értelemben. Jankó szerint Burgenland nem pusztán politikai konstrukció, hanem tudományos termék is volt, amelyet Robert Sieger és Marian Sidaritsch geográfusok munkája teremtett meg. A párizsi békekonferencián a döntéshozók ismerték és figyelembe vették a tudományosan alátámasztott földrajzi információkat. Így a földrajztudomány – főként az etnikai térképek megrajzolásakor – nem pusztán mellékes technikai, hanem hatalmi eszköznek is számított. A tanulmány középpontjában a két földrajztudós Burgenlandot „felfedező” expedíciója áll. Ennek a törekvésnek az volt a célja, hogy Burgenlandot tudományos „tartományi identitással” ruházzák fel és megértessék az ottani nyelvi–etnikai kisebbségek problémáit is. A tanulmány érzékletesen világít rá arra is, hogy a tudományos objektivitás leple alatt miként szolgálta a földrajztudomány a terület Ausztriába történő integrálását.

Sabine Schmitner-Laszakovits kommunikáció-tudományt és történelmet tanult a Bécsi Egyetemen, jelenleg pedig a bécsújhelyi csempészetet feltáró doktori disszertációján dolgozik. Schmitner-Laszakovits gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmánya nyitja a kötet második tematikus egységét. A szerző Bécsújhely példáján keresztül mutatja be a feketepiac hétköznapjait az osztrák–magyar határvita tükrében. A vizsgált város a Monarchia fegyvergyártási központja volt, ahol sok magyar munkás is dolgozott, a később megrajzolt határokon átívelő kapcsolatok tartósan fennmaradtak. A háború következtében bekövetkezett áruhiány, a jegyrendszer és az ármaximálás

segítségével az állam igyekezett fenntartani a közellátást. Azonban a határ mentén élő népesség új túlélési stratégiákat dolgozott ki, és aktív formálója lett egy illegális gazdasági rendszernek. A tanulmány elsősorban mikrotörténeti aspektusban vizsgálja, hogy a háborúban miképp válik a feketepiac a határon átívelő kereskedelem legfontosabb színterévé. Schmitner-Laszakovits tanulmánya rávilágít arra, hogy ezek a túlélési stratégiák hogyan írták felül a nemzeti hovatartozás kérdését, előtérbe helyezve azokat a személyes kapcsolatokon nyugvó, a határokon átívelő csempészhálózatot, amely a túlélésüket biztosította. A tanulmány kiválóan érzékelteti, hogy a határ nem egyszerűen elválasztotta az itt élőket, hanem össze is kötötte őket, amikor az állami közellátás nem működött.

A kötet egyik szerkesztője, Hannes Grandits a berlini Humboldt Egyetem, Délkelet- és Közép-Európa történelmének professzora. Különösen érdeklődik az európai összehasonlító és globális történeti nézőpontok iránt. Jelen tanulmánya egy rendkívül részletgazdag társadalomtörténeti munka, amely egodokumentumokon keresztül mutatja be Nyugat-Magyarország társadalompolitikai átalakulását és a turbulens impériumváltások hétköznapi megtapasztalását. Az osztrák–magyar határtérségben lecsapódó politikai turbulenciákat a különböző társadalmi státuszú aktőrök visszaemlékezésein keresztül ismerhetjük meg. A tanácsköztársaság mindennapjaiba az ellenségként kezelt arisztokrata Erdödy Ilona naplóján keresztül tekinthetünk be. Az osztrák író, *Joseph Roth* ezekben az években többször járt Magyarországon újságíróként. Az ő tollából olyan eseményekről is olvashatunk, amelyek Erdödy Ilona naplójából kimaradtak. Például több információ is kiderül a kommunista diktatúrát követő fehérterror időszakáról is, amiről a zsidó újságíró kritikusan számol be. A két forrás szembeállításával jól érzékelteti a különböző társadalmi osztályhoz

tartozók eltérő tapasztalását. Grandits szerint az 1922-es választási kampányban kisebb hangsúlyt kapott az etnikai jelleg a társadalmi csoporthoz tartozásnál, illetve a vallási és gazdasági szempontoknál. Az etnikai szempontok háttérbe szorulására jó példa Peter Jandrisevits horvát katolikus pap esete, aki a horvát, a magyar majd végül az osztrák „ügy” mellett szállt síkra keresztényszociális tartományi képviselőként. Ugyan nyelvi-etnikai lojalitása átalakult, abban végig következetes maradt, hogy nagy szerepet kell tulajdonítani a katolikus vallásnak az állam életében.

Egry Gábor történész a budapesti Politikatörténeti Intézet főigazgatója. Kutatási területei közé tartozik a nacionalizmus, a mindennapi etnicitás, az identitáspolitika, az emlékezetpolitika, valamint a modern Kelet-Közép-Európa gazdaságtörténete. Jelen tanulmánya az Osztrák–Magyar Monarchia bukását követő helyi szintű politikai átalakulásokat elemzi, különös tekintettel a közép- és kispolgári társadalmi réteg szempontjából. A tanulmány szintén személyes történeteken keresztül vizsgálja, hogy az említett társadalmi csoport miként használta ki a forradalmi átalakulások adta új körülményeket, amelyeknek gyakran a haszonélvezőivé is voltak. Egy Cobori nevű magyar hivatalnok ügyvédként kezdte a pályafutását, a háborút követően beilleszkedett az új csehszlovák közigazgatásba és Nyitra város polgármestere lett. Benkő József pedig feltörekvő parasztcsaládból származott, a háborús rekvirálás idején gazdasági és politikai kapcsolatokra tett szert, erre alapozva polgármester lett. A dualizmusban szakmai karriert kezdő két középosztálybeli technokrata életútja jól érzékelteti, hogy a korábbi helyi tisztségviselők, gazdasági szereplők alkalmazkodni tudtak az új politikai rendszerekhez. Egry Gábor amellettt érvel, hogy a világháborút követő forradalmak nemcsak területváltásokat eredményeztek, hanem a középosztály hatalmi struktúráinak

megerősödését is, hiszen számos szereplő képes volt a saját jávára fordítani a bekövetkezett változásokat.

Melinda Harlov-Csortán a váci Apor Vilmos Katolikus Főiskola adjunktusa. Kutatási területei közé tartozik az örökség- és emlékezetkutatás, a közterek és nyilvánosság vizsgálata, a XX. század kulturális és társadalomtörténete, valamint az identitás és reprezentáció kérdésköre. Tanulmánya Burgenland születését az Esterházy-birtokviszonyok szempontjából ismerteti, hiszen az arisztokrata család birtokait az új osztrák–magyar határ kettészelte. A békerendezés komoly zavart okozott a hatalmas birtokkal rendelkező Esterházyaknak, hiszen uradalmaik három ország területére kerültek. Harlov-Csortán a nyelvi, kulturális és etnikai szempontból is heterogén régiót nemzeti helyett transznacionális szemléletmóddal vizsgálja. Az Esterházy családot Magyarországon a földreform, Csehszlovákiában a területkiszájtások sújtották, míg Burgenlandban a marginalizációval kellett szembenézniük. A szerző kiemeli Esterházy Pál személyét, aki a háborút követő összeomlásban kereste a család vagyonának és birtokai megtartásának útját-módját. A siker érdekében távol tartotta magát minden politikai aktivitástól, helyette a művészetet és a kultúrát támogatta. A család műkincseinek sorsáról zajló viták érzékletes bepillantást nyújtanak a korszak politikai zűrzavarába. A gazdasági és társadalmi változások mellett a lokális konfliktusok ismertetésével a szerző külön hangsúlyt fektet annak bemutatására, hogy a nagy történelmi változások miként csapódtak le az egyének és a közösségek életében.

A kötet harmadik szerkesztője, Katharina Tyran a Helsinkii Egyetem szláv filológia tanszékének docense, korábban a Bécsi Egyetem Szláv Tanszékének posztdoktori egyetemi asszisztense volt. Kutatási területei közé tartoznak a szociolingvisztikai kérdések, különös tekintettel a kisebbségi és marginalizált

nyelvekre, a nyelv és identitás kapcsolatára, határkutatásokra, nyelvi tájkép, grafolingvisztika és írásrendszerek vizsgálatára. Tanulmányában a nyugat-magyarországi horvát kisebbség identitását és lojalitását helyezte vizsgálódásának fókuszába. A tanulmány középpontjában Ivan Dobrović tanító és kulturális vezető áll, aki kulcsszerepet játszott a horvát identitás megőrzésében. A magyarországi horvátok a XVI. század óta éltek Nyugat-Magyarországon, majd a Monarchia összeomlását követő nemzetállami keretek között identitás- és lojalitásbeli kihívásokkal találták magukat szemben. Bár a saint-germaini osztrák békeszerződésben szerepelt a kisebbség fogalma, azonban annak meghatározása homályos és ellentmondásos maradt. Az újonnan létrejött osztrák állam egynyelvű nemzetállamként definiálta önmagát, így az ott élő nemzeti kisebbségek, beleértve a horvátokat is, hamar a periférián találták magukat. Ezt érzékelve a horvát elit, különösen az egyházi körök, a Magyarország iránti lojalitásukat hangoztatták, míg az északi Bécshöz közeli területen élők Ausztria mellett érveltek. Ivan Dobrović többnyelvű értelmiségiként küldetésének tekintette a horvát nyelv és kultúra megőrzését, és többek között a nyelvi kodifikációt, szabványosítást, illetve a čakaviai dialektus standardizálását támogatta. Dobrović hitt abban, hogy a horvát nyelv egysége a megmaradás záloga, az anyanyelvű oktatás immunitást képezhet az asszimilációval szemben. A nyelvi kodifikáció végül elmaradt, amelynek oka a horvát ajkú lakosság nyelvi, identitásbeli és politikai heterogenitása volt. Katharina Tyran tanulmánya a horvát nyelvű lakosság példáján érzékelteti, hogy a nemzetállami logika sokszor idegen testként hatolt be a többnyelvű és kultúrájú régiók szövetébe.

Ursula K. Mindler-Steiner az Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem és a Grazi Egyetem oktatója. Kutatási területei közé tartozik a zsidó és roma történelem, a nemzetiszoz-

cializmus története, valamint az életrajzi kutatás. Tanulmánya a zsidó és cigány/roma kisebbség történetét vizsgálja az első világháború utáni időszakban, különös tekintettel az 1920-as és az 1930-as évekre. A szerző ismerteti az itt élt zsidó és cigány/roma közösségek heterogenitását. Az előbbieket esetében kitér az ortodox, liberális irányzatokra, míg a cigányság esetében a „Zigeuner” szó mögötti évszázados marginalizációra és pejoratív konotációjára hívja fel a figyelmet. A szerző bemutatja az első világháborút követő területváltozások és határvi-ták milyen hatással voltak a későbbi Burgenland területén élő zsidó és cigány/roma kisebbségekre. Különös tekintettel a magyar paramilitáris katonai alakulatok pogromjaira, amelyeket a Burgenlandi Magánkárok Bizottsága dokumentált. Az 1920-as évek végén súlyosbodó gazdasági válság tovább fokozta a társadalmi feszültségeket. Mindler-Steiner rávilágít arra, hogy a zsidósággal szemben kevésbé volt ellenséges a közhangulat, mint a „Zigeuner” bélyeggel ellátott személyekkel szemben. Mindez a nemzetszocializmus térnyerésével megváltozott, és mindkét kisebbség a náci népiirtások áldozata lett. Mindler-Steiner tanulmánya nemcsak mikrotörténeti, hanem kisebbségtörténeti és emlékezetpolitikai szempontból is különösen fontos, hiszen láthatóvá válnak azon kisebbségek is, amelyek kimaradtak az eddigi történetírás hivatalos narratívájából.

A kötet rendkívül sokszínű témák segítségével, széles perspektívában járul hozzá az osztrák–magyar határtérségben lezajlott folyamatok megértéséhez. A szerzők kiválóan érzékel-tetik, hogy az első világháború után megrajzolt határvonalak nemcsak új államhatárokat jelentettek, hanem identitásformáló, társadalmi és kulturális konstrukciókat is eredményeztek. Ezek nemcsak kormányzati szinten eredményeztek változásokat, hanem mikrotörténeti szinten is leképeződtek a társadalmak, nyelvi-etnikai közösségek, vallási és politikai mozgalmak

struktúráiban. A könyvet jó szívvel ajánlom mindazok figyelmébe, akik szívesen olvasnak Ausztria és Magyarország közös történetéről és a Habsburg Monarchia örökségéről, amelyek máig velünk élnek az államhatár mindkét oldalán.

Grandits Hannes–Murber Ibolya–Tyran Katharina (ed.): *The Disputed Austro-Hungarian Border: Agendas, Actors, and Practices in Western Hungary/Burgenland after World War I*. [A vitatott osztrák–magyar határ: napirendek, szereplők és gyakorlatok Nyugat-Magyarországon/Burgenlandban az első világháború után]. New York–London, Berghahn Books, 2025. 258 o.

Horváth N. Zsolt

Mártirológia és hagiográfia helyett historio- gráfia és polémia

Megújult kiadásban látott napvilágot *Giordano Bruno Guerri Szegény szent, szegény gyilkos. Goretti Mária igaz története (Povera santa, povero assassino. La vera storia di Maria Goretti)* című könyve. Még nem tudni, vajon újbóli kiadása megújítja-e a heves vitákat is, melyeket első megjelenése negyven évvel korábban, 1985-ben kiváltott. Öndefiníciója szerint „Goretti Mária első laikus életrajzában” (42. o.) ugyanis a hangsúly a „laikus” szóra esett. Márpedig az életrajz főhősét mint vértanút, egy tizenegy éves korában ellene megkísérelt szexuális erőszak áldozatául esett szűz leánykát avatta 1947-ben boldoggá, majd 1950-ben szentté XII. Pius pápa. A katolikus egyház a Guerri-könyvben antiklerikális, egyházellenes, vallásellenes, keresztényellenes támadást látott, a történész szerzőt „az Ördög eszközeként” ítélték el (13. o.). Mi több, olyasmire került sor, ami „még sosem történt meg, hogy egy pápa (Palazzini bíboros nem cselekedhetett II. János Pál egyetértése nélkül) egy tudományos bizottságot állított fel, hogy válaszoljon egy laikus [nem egyházi ember – M. I.] könyvére” (14. o.) a zengzetes Commissione di Studio istituita dalla Congregazione per le Cause dei Santi névvel (17. o.). A Commissione „rendkívüli mennyiségű sértést vágott” Guerri fejéhez (gyalázkodó, idézet-hamisító, tudománytalan, tudományellenes, megalapozatlanul, hibásorozattal áltörténészkedő stb., 20. o.), amiért is a könyvíró „sajjtó útján való elkövetéssel súlyosbított rágalmazás” miatt

pert indított volna, eredménytelenül (21–22. o.). Guerri azt a megoldást választotta, hogy monográfiájában a polémia dokumentumait is közzé teszi: az eredeti szöveg margóján függőleges vonallal jelöli az inkriminált részeket, a függelékben pedig idézi a bírálatokat és közli azokra adott válaszait (341–393. o.).

Giordano Bruno Guerri tehát egy szentről nem hagiográfiát ad (vö. *Szettek lexikona*, Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994. 246. o.), hanem kritikai biográfiát–historiográfiát erősen polemikus hangvétellel. Bírálni kritikája és vitája mögött világnézeti elfogultságot gyanítottak (21. o.). Kétségtelen, hogy Guerri ideológiailag és aktualizálva is támadja az időközben szintén szentté avatott II. János Pál „szentgyárát”, rekordszámú kanonizációját (16. o.). Hogy ez használt-e a kötet alcímében ígért „igaz történet” fogadtatásának, arról hosszan lehetne vitázni: az életrajz bestseller lett, újság-vezércikkek tárgya, szerzőjét viszont „antiklerikálisnak” könyvelték el, mely vádat az érintett visszautasította, akárcsak azt, hogy marxista lenne, sőt, még feminista oldalról is kritizálták (21., 34–35., 35–36., 344. o.). Ám a világnézeti tusákon innen és túl a feltárt és bemutatott tényanyag fajsúlyossága kétségtelen.

Az értekezés alaptézise, hogy Maria Goretti (1890–1902) nem a hit mártírja volt, hanem öntudatlan és tudatlan áldozat. Írástudatlan (284. o.), tanulatlan, műveletlen, a vallás dolgai-
ban is tájékozatlan gyermek, „nem a tisztaság mártírja, hanem a nyomoré és tudatlanságé” (150. o.), aki a Paludi Pontine („Pontin Mocsarak”) embertelen, szűnyogokkal, maláriával és éhséggel sújtott (89. o.) környezetében élt, elképesztő testi és lelki nyomorúságban, a higiénia elemi feltételei nélkül, piszkosan, mosdatlanul, szennyes ruhában, cipő nélkül, tetvesen, éhezve (olykor macskákat és dögöket is elfogyasztva), félárván, anyai pofonok és rúgások közepette (92., 131–132., 154–159. o.). A szentképekről ismerős „kerekded és rózsás, a

gyermek Jézushoz hasonlatos” ábrázolással ellentétben Maria „csontsovány, csúnya... rövid nyakával púposnak látszó... nagyon alacsony” leányzó lehetett (154–159. o.) „Félelemmel teli fejében a vallás nem megvilágosodásként és erőként hatott, hanem az értelmi fejlődés fékezőjeként” (150. o.). Templomba alig járt. „Személyiségéről, gondolatairól, értelméről nem tudni semmit, akárha a katakombák szentje lett volna... életrajzírók sora a legjobb indulattal sem tudott összegyűjteni tőle (noha beszélhettek anyjával, testvéreivel és gyilkosával) féltucatnyi patetikus–banális mondatnál többet” (149. o.).

Érthető, hogy eme portré felháborította a „Commissione” hitvédőit. De legalább ennyire megbotránkozta őket a „szegény gyilkos”, Alessandro Serenelli arcképe: a tizenkilenc esztendő fiú, noha szorgalmasan dolgozott, ugyanolyan szegény, iskolázatlan, szerencsétlen volt, mint az 1902. július 5-én nemi gerjedelmének és bestiális erőszakának áldozatul esett szomszéd kisleány. Fiatalkora miatt életfogytiglan helyett a kiszabható legsúlyosabb büntetést mérték rá, harminc esztendei börtönt. „Ma – teszi hozzá Guerri – egy ugyanilyen perben nem ítélnék tíz évnél többre, és bizonyosan egy elmeegógyintézeti fogházban” (181–229. o.).

Guerri szerint mind Maria végső szavait, megbocsájtását kórházi halálos ágyán gyilkosának (július 6-án), mind a bűnöző rabságban való megtérését és kései vallomásait, emlékezéseit manipulálták – elsősorban passzionista-misszionárius szerzetesek, Carlo Marini és Aurelio Verticchio (237–243. o.). Az utóbbi „írta Maria Goretti első életrajzát *A huszadik század Szent Ágnesé. Goretti Mária, a tisztaság mártírja* címmel (237–248. o.). Az efféle kiadványok és főként a szentté avatás hatására Goretti Mária példakép lett: példát mutatott „az egyszerű leányoknak, hogy miként kell ellenállni a sátánnak, védekezni ellene és támadásaitól méltó, szent módon” (297. o.). „Miként

kell”? A szüzesség az életnél is becsesebb? Ez lenne „a mindenki számára elérhető vértanúság”? (298. o.) Maria édesanyja, Assunta így foglalta össze „végső ítéletét leánya haláláról: »Sokat sírtam Maria halála miatt. *De sokkal többet sírtam volna, ha nem ölték volna meg*»” (316. o., kiemelés a szövegben). Az anya „1970. május 6-án halt meg, utolsó percéig azt ismételve, hogy »Maria jól tette, hogy megölette magát«” (318. o.). Ahogyan gyilkosa is mindegyre mondogatta: „»Szerencsém volt, hogy egy szentet öltem meg«, mert Maria megígérte neki, hogy a Mennyországban maga mellett akarja látni, ezért biztos volt benne, hogy oda jut” (318. o.). Mi ez? Fanatizmus? Obskurantizmus? A kettő egyvelege? A legmagasabbról sugalmazva? Goretti Mária szentesített példája nyomán több leány is, világszerte, élete árán védelmezte érintetlenségét erőszaktevő férfiakkal szemben (309–310. o.). Ők minek a vértanúi lettek? Giordano Bruno Guerri ki merte mondani – meg is kapta érte a magáét. Műve új kiadásában mégis megismétli: „Nem volt elég bocsánatot kérni a keresztes háborúkért, az inkvizícióért, Galileiért: az egyháznak bocsánatot kellene kérnie szent Goretti Máriától is” (11. o.).

Giordano Bruno Guerri: *Povera santa, povero assassino. La vera storia di Maria Goretti* [Szegény szent, szegény gyilkos. Goretti Mária igaz története], La nave di Tesco editore, Milano, 2025. 446 o.

Madarász Imre

Nemzetközi kapcsolatok az orosz–ukrán háború tükrében

Immár negyedik éve tart Oroszország Ukrajna elleni háborúja. Tekintettel arra, hogy a második világháború óta ez vált Európa legvéresebb fegyveres konfliktusává, így nem is csoda, hogy annak értelmezését és elemzését a tudományos élet sem kerülheti meg. 2022-től kezdve Ukrajnában tömegesen jelennek meg a háborút, annak mélyebb okait és következményeit feltáró és elemző kiadványok. Ezek közül az egyik legjelentősebb a 2023-ban *Sztepan Vidnyanszkij (Vidnyánszky István) és Andrij Martinov szerzőpáros által jegyzett Orosz-ukrán háború és a nemzetközi közösség* című monográfiája.

A 11 fejezetből álló kiadvány a kijevi Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrajna Története Intézetének gondozásában jelent meg, mindkét szerző az említett intézet prominens munkatársa. Sztepan Vidnyanszkij, a történelemtudományok kandidátusa, professzor, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia (NANU) levelező tagja, elsősorban az Intézet Nemzetközi kapcsolatok és Ukrajna külpolitikája osztályának vezetőjeként ismert az ukrán tudományos életben, amely pozíciót 1991 óta tölti be. Kutatási területe főképp az egyetemes jelenkortörténetre, a nemzetközi kapcsolatok és Ukrajna külpolitikája témakörökre terjed ki. Szerzőtársa, Andrij Martinov a történelemtudományok doktora, professzor, az említett osztály főmunkatársaként dolgozik. Szerteágazó kutatási tevékenysége kiterjed a nemzetközi kapcsolatok történetére – különös

tekintettel Ukrajna külpolitikájára, Németország és az európai integráció történetére –, valamint a történelmi szociológiára is.

A szerzőpáros 2014-től, azaz a Krím-félsziget orosz annektálásától és a donbaszi háború kezdetétől egészen a kézirat lezárásáig, 2023 nyaráig tekinti át az európai, észak- és dél-amerikai, ázsiai és afrikai országok politikájának változásait az orosz–ukrán háború tükrében. A szerzők a nemzetközi kapcsolatok változásait az ukrán és nyugati sajtóorgánumok publikációi, diplomáciai találkozók és tárgyalások sajtóközleményei alapján tekintették át. Emiatt írhatta a kötet előszavában Valerij Szmolij, az Ukrajna Története Intézet igazgatója, hogy a kötet „egyfajta »fotografikus rögzítés« a nemzetközi közösség állásfoglalásáról [...] Oroszország Ukrajna elleni háborújában” (7. o.).

Az Ukrajna elleni hibrid háborútól a demokratikus világ elleni hibrid háborúig – Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok értelmezései

Valerij Szmolij előszava, valamint a Vidnyánszkij–Martinov szerzőpáros által írt bevezetés is arra szolgál, hogy összefoglalja a háborút megalapozó és az abból eredő legfontosabb nemzetközi folyamatokat. Szmolij szerint 2024. február 24-dike reggele – azaz az Ukrajna elleni orosz invázió kezdete – nem csupán az „*ukrán államiság jelenkortörténetének legtragikusabb időszaka*”, hanem „*a jelenkori globális világrend legnagyobb és legextrémebb törése*” is (4. o.). Mindez annak ellenére is elmondható, hogy az ukránok számára – Európával ellentétben, amely a több évtizeden át kiépített békés együttélés rendszerét sérthetetlennek vélte – az orosz teljeskörű támadás nem volt váratlan jelenség, „*minthogy tükrözi az orosz társadalom több évszázados imperialista szindrómáját, melyet az a posztszovjet időszakban is dédelgetett*” (5. o.). Kettős folyamat

bontakozik ki. Miközben Ukrajna 1991-től kezdve folyamatosan a demokratikus világ felé fordult, ezzel párhuzamosan Oroszország fokozatosan eltávolodott a nyugati értékrendtől. A két folyamat 2013–2014 fordulóján metszette egymást, amikor Ukrajna a Méltóság Forradalma (Революція гідності) során egyértelmű nyugatbarát fordulatot vett, míg Oroszország a Krím annektálásával, valamint a kelet-ukrajnai műveletekkel megkezdte az Ukrajna elleni hibrid háborúját. Szmolij szerint Moszkva azért döntött 2022-ben az Ukrajna elleni agresszió kiterjesztéséről, mivel úgy gondolta, hogy mind az Európai Unió, mind az Egyesült Államok figyelme elfordul Kelet-Európától. Az Uniót még a Covid-járvány okozta nemzetállami megosztottság gyengítette, a Biden-kormányzatot pedig Tajvan helyzete kötötte le (6. o.).

A kötet bevezetőjében a Vidnyánszkij–Martinov szerzőpáros az „*alattomos, teljeskörű háború*” további két, mélyebb okát határozza meg. Egyfelől az orosz politikai elit a Szovjetunió széthullását követően elégtételt akart venni, és Ukrajna megszállásától Oroszország birodalmi státuszának visszaállítását remélte. Másfelől „*az ukrán nemzet és államiság általa történő mániákus elutasítása, valamint Ukrajna európai válassztásának elutasítása*” (8. o.) leplezetlenül megnyilvánult. Ebben a tekintetben az orosz invázió túlmutat a szimpla regionális háború fogalmán. A szerzők többek között – az azóta a politikai palettáról már lekerült, a könyv megjelenése idején viszont jelentős befolyással bíró – Kamala Harris amerikai alelnök és Rishi Sudak brit miniszterelnök megnyilvánulásaira támaszkodva azt emelik ki, hogy azzal, hogy Oroszország a kereskedelmi, az energetikai és a nemzetközi normákat (mint például a szuverenitást) nem ismeri el, valójában globális „hibrid háborút” folytat Európa és az egész demokratikus világ ellen (8. o.). Ennek kapcsán a szerzők a kötet későbbi részében ki-

fejezetten bírálják a 2000-es évek Németországának optimista Oroszország-értelmezéseit, melyek szerint az Oroszországi Föderáció (OF) kész civilizált országgént lemondani a birodalmi revansizmusról (28. o.). Mint az elmúlt években látható, ennek ellenkezője bizonyosodott be az Ukrajna elleni előbb hibrid, majd pedig teljeskörű nyílt háborúval (28–30. o.).

Ebből az alaphelyzetből a szerzők több síkon is megragadják a háború transznacionális hatásait. Az orosz–ukrán konfliktus egyik következménye a „NATO-tagállamok konszolidációja”. Ezalatt azt értik, hogy a háború következtében utóbbiak kilátásba helyezték a katonai potenciáljuk megerősítését,¹ valamint bővítését. A kötet írásának és megjelenésének idejére csak Finnország vált a katonai szövetség tagjává (2023. április 4-én), viszont akkor is nyilvánvaló volt a svéd csatlakozási szándék, amire végül 2024. március 7-én került sor.

A NATO-bővülés ukrán vonatkozása kapcsán a kötet szerzői kiemelik, hogy Ukrajna 2022. szeptember 30-án benyújtotta felvételi kérelmét. A kötet későbbi részében pedig – nevezetesen a 9. fejezetben – elsősorban az Ukrajnának nyújtott úgynevezett „NATO-támogatások” sorra vételére vállalkoztak a szerzők, amely támogatások a gyakorlatban nem a NATO mint katonai szervezet, hanem a NATO-tagállamok – elsősorban az Egyesült Államok – által nyújtott katonai támogatást jelentik 2013-tól kezdve. A 9. fejezetben a szerzők a NATO–EU kapcsolattörténet főbb mozzanatainak és jellegzetességeinek leírásán túl kiemelik annak fontosságát, hogy 2019. június elsején az amerikai kongresszus megszavazta az Ukrajnával kötendő szorosabb katonai–politikai és katonai–technikai együttműködésről szóló határozatot (214. o.), 2022 áprilisától pedig az Ukrán Fegyveres Erők mind szervezetükben, mind harcéljárásukban, valamint fegyverrendszereikben

¹ Azóta a tagállamok azt is elfogadták, hogy védelmi kiadásukat 2025-ig a GDP 5 százalékára emelik.

a NATO standardjaihoz igazodnak (215. o.). A kötetben olvashatunk arról, hogy az orosz–ukrán háború mérsékelte az USA–Kína nagyhatalmi ellenállást, amelynek bizonyítékeként a szerzők említik a két ország vezetőinek 2022. március 18-i találkozáját. Ezzel egyidőben viszont szó esik Oroszország azon törekvéseiről, amelyekkel igyekszik Kínát saját katonai blokkjához, illetve közös kereskedelmi–gazdasági együttműködéséhez kötni (10. o.).

Az orosz–ukrán háború globális következményeiként nevezik meg a szerzők az Oroszország és egyes orosz állampolgárok elleni politikai és gazdasági szankciókat is. Ezek közül a könyv kéziratának lezárásáig tíz szankciós csomagot fogadott el az Európai Unió. (Azóta további kilenc csomagot fogadott el az EU.) Emellett kiemelten foglalkoznak az Oroszországi Föderáció kőolaj- és földgázpiacról való kiszorítására vonatkozó intézkedésekkel, elsősorban az EU-tagállamok által 2022. március 11-én kiadott versailles-i deklarációval, amelyben az aláírók ígéretet tettek az orosz energiahordozókról történő mihamarabbi leválásra. Emellett röviden reflektálnak a szerzők arra is, hogy az OF és annak állampolgárait hogyan tiltották ki számos nemzetközi szervezetből.

Összességében elismerik, hogy Oroszország Ukrajna elleni háborúja negatív hatással járt a világgazdaságra, amely amúgy is lassan lábadozott a koronavírus-járvány két évét követő recesszióból. Az Oroszország elleni szankciók – a Világbank adatai szerint – 5%-kal csökkentették a világkereskedést. Emellett a háború 2022-es kiterjesztése és eszkalációja a migráció újabb hullámát indította el Közép- és Nyugat-Európa irányába. A BBC World Service adataira hivatkozva csak 2022-ben több mint 6 millió ukrán menekült ellátása az Európai Unió országainak 26 milliárd eurójába került (12. o.).²

² Az ukrán határt átlépő menekültek számát különböző nemzetközi szervezetek azóta is 7-10 millió főre teszik.

A kötet szerzői mindezeket a tényeket a könyv első fejeztében ütköztetik azokkal, az 1990-es években mainstream elméletekkel, amelyek abban látták a hidegháború utáni világrendszer békés alapját, hogy a globális ellátási lánc részét alkotó országok egymás elleni háborújának „hallatlanul magas ára lenne”. Miközben a vizionált gazdasági integráció megvalósult, s valóban lehetetlen már gazdaságilag egymástól elszigetelt országokról beszélni (25. o.), az utóbbi negyedszázadban a globalizáció más módon teljesült ki, mint ahogy azt a hidegháborút követő évtizedben elképzelték. Ugyanis amíg a Szovjetunió felbomlását követően a globalizáció az Amerikai Egyesült Államokkal volt azonos, jelenleg – a szerzőpáros szerint – *„a kínai projekt visszaállítja a bipoláris világrendet, ahol a SZU helyét az USA foglalja majd el”* (26. o.).

A szerzőpáros igyekezett számbavenni a háború következtében módosuló államközi együttműködések változásának tendenciáit is. Így például azt, hogy Kína az Egyesült Államok azon javaslata ellenére, hogy támogassa az oroszellenes nyugati szankciókat, inkább közelít Oroszországhoz, és sok szempontból utóbbinak a háborús narratíváit propagálja. A szerzők kiemelik, hogy az orosz agresszió serkentette a BRICS-országok együttműködését Oroszország oldalán. Ugyanakkor a háború új regionális szövetségek formálását és továbbfejlesztését is elősegítette. Ilyen például az Ukrajna, Moldova és Grúzia összefogása nyomán létrejött „Egyesült Trió”³, amelynek résztvevői törekszenek jobban koordinálni az EU-integrációs folyamataikat, a nemzetközi Krími Platform⁴ pedig a fél-sziget oroszok általi megszállásának felszámolását és Ukraj-

³ Az Egyesült Triót 2021. május 17-én hozták létre Kijevben, Grúzia, Moldova és Ukrajna külügyminiszterei közötti közös memorandum aláírásával.

⁴ A Krími Platform alakuló csúcstalálkozója 2021. augusztus 23-án került sor Kijevben. A Platformnak ez volt az első hivatalos eseménye, melyen a résztvevő külföldi országok a legmagasabb szinten képviseltették magukat, köztük Magyarország is, Ader János révén.

nához való visszatérését tűzte ki célul. Kiemelhető a Lublini *Háromszög*⁵ Ukrajna, Lengyelország és Litvánia részvételével, amely összefogásnak Nagy-Britannia is stratégiai partnere lett (12–13. o.).

Ugyan a kötet későbbi, 10. és 11. fejezete külön is foglalkozik az EBESZ és az ENSZ történetével, ezek tevékenységével és a keretükben megnyilvánult ukrán érdekérvényesítési törekvésekkel, a szerzők lesújtó véleményt fogalmaznak meg a világ-szervezetek működéséről. Ugyanis véleményük szerint a 2014 óta folyó háború „*demonstrálta a nemzetközi szervezetek és intézmények hatékonytalanságát, kiváltképp az ENSZ-ét és az EBESZ-ét*” (13. o.). Mindezen változásokban jól érzékelhető az orosz–ukrán háború markáns hatása jelenünk nemzetközi kapcsolataira, az egyes országok kül- és biztonságpolitikai, kereskedelem- és gazdaságpolitikai irányváltására.

A politika folytatása más eszközökkel? – a háború értelmezései

Mielőtt a 11 fejezetből álló monográfiát részleteiben áttekinténénk, érdemes felvázolni a nemzetközi kapcsolatok szereplőinek a háborúhoz való viszonyulását, illetve bemutatni a háború értelmezésének elméleti hátterét. Az első fejezetben a szerzőpáros ugyanis arra tesz kísérletet, hogy a háborút szociális–történelmi jelenségként határozzák meg. Ennek keretében egyszerre vizsgálják a kérdés klasszikus szakirodalmát és a kortárs elméleteket is. Kiinduló pontjuk szerint „*az egyik főbb hibája a meglévő, háború tanulmányozását célzó konceptuális modelleknek az, hogy lineárisan állnak hozzá annak értelmezéséhez*” (19. o.). Azaz – jó esetben – a később kirobbanó háborúk okát a múlt összecsapásainak következményeiből igyekeznek levezetni. A szerzők szerint „*ehelyett a háborúk társadalomtörté-*

⁵ Litvánia, Lengyelország és Ukrajna külügyminiszterei a közös együttműködésről szóló nyilatkozatot Lublinban írták alá, 2020. július 28-án.

neti elemzésének ciklikus megközelítése” célravezetőbb, amely tanulmányozási mód „sokkal szélesebb ismeretelméleti kutatási területet biztosít” (19-20. o.).

A másik fontos kiindulópont, hogy – Carl von Clausewitz nyomán – a háború mint a politika folytatása más eszközökkel, nem csupán a harctéri összecsapásokat jelenti, hanem az emberek tudatáért való harcot is. A jelen nemzetközi kapcsolatokban egyre fontosabb szerepet játszanak az információs és pszichológiai hadviselés különböző formái, amelyeknek „harctere” az emberi mentalitás. Ez a kérdésfeltevés egyébként nem idegen az ukrán tudományos és politikai élettől. Dmitro Kuleba korábbi ukrán külügyminiszter 2019-ben előbb ukrán és angol, majd 2024-től magyarul is olvasható, *A valóságért vívott háború. Hogyan győzhetünk hamisítványok, igazságok és közösségek világában?* című munkájában hasonló problémaköröket érintett. Mindezeket túl a szerzők szerint a XXI. századra nemcsak a mentális térképen, hanem a harctéren is átalakult a háború. A jelenünk háborújának sajátossága a gyors ütemű változás, az absztrakt frontvonalak jelenléte, a hadseregek decentralizálása és a katonák nagy kezdeményezési lehetősége (22. o.). A szerzők említett megállapítása csak korlátozottan igazolódott. A drónok tömeges elterjedése valóban decentralizálttá tette a helyszíni harcvezetést, már csak amiatt is, mert a drónlefedettség miatt gyakorlatilag mindkét fél csak alegységi szinten tud támadni. A kötet elkészítésekor a 2023-as ukrán elmentámadás sikerességében bizakodó szerzők viszont láthatóan nem számoltak azzal, hogy az új eszközök és harc eljárások nemcsak mobilabbá tehetik a harcokat, hanem az első világháború nyugati hadszínterét idéző lövészárokháborúvá merevíthetik a küzdelmet.

Az európai és észak-amerikai hatalmak versus orosz–ukrán háború

A kötet legnagyobb részében – a tizenegyből hét fejezetben – a szerzők arra tesznek kísérletet, hogy régióként áttekintést adjanak, a világ legfontosabb országai hogyan viszonyulnak az orosz–ukrán konfliktushoz. Ennek az áttekintésnek az első része az EU tagállamok háborúhoz való viszonyulásának elemzését tartalmazza. A kötet második fejezetében az Európai Uniónak Oroszország Ukrajna elleni háborújához kapcsolódó politikáját, az európai társadalom és értelmiségiek háborúhoz való viszonyulását, az EU-tagországok közös kül- és nemzetközi politikájának formálódását tekintették át a szerzők. Kronológiai sorrendben haladva – 1991-től kezdve – öt szakaszra bontják Ukrajna és az EU kapcsolatépítésének történetét.⁶ A

⁶ Az Ukrajna és az Európai Unió közötti közvetlen kapcsolatok kronológiájában a szerzők az alábbi 5 szakaszt különböztetik meg jellemzésükkel együtt:

„– 1991–1994 – Ukrajna proaktív és dinamikus külpolitikai erőfeszítéseinek időszaka az Európai Unióval való együttműködés kialakítása érdekében, valamint az EU közönyének és semleges passzivitásának időszaka;

– 1995–1998 – az úgynevezett „iners időszak”, de az Ukrajna és az EU közötti állandó partnerségi párbeszéd elindításával az 1994-ben aláírt Partnerségi és Együttműködési Megállapodás alapján;

– 1999–2004 – az úgynevezett „Zavaros idők”, amikor egyrészt L. Kucsma ukrán elnök a Partnerségi és Együttműködési Megállapodással összhangban szervezeti és törvényhozási lépéseket tett az európai integráció stratégiai külpolitikai irányvonalának meghatározása érdekében, másrészt uralkodásának autoriter tendenciái és Ukrajna külpolitikájának (többnyire negatív) függősége a súlyos belpolitikai kihívásoktól (korrupció, árnyékgazdaság, a szólásszabadság elnyomása stb.) felerősödtek, ami csalódást okozott a nyugati partnerek részéről;

– 2005–2013 – az úgynevezett „tárgyalási időszak”, amelyet Ukrajna és az Európai Unió kapcsolatainak telítettsége ellenére „nem realizált lehetőségek idejének” nevezhetünk, mivel államunk Európai Unióhoz való közeledését többnyire csak deklarálták és imitálták, és gyakorlatilag nem voltak valódi eredmények, nem utolsósorban az Európai Unió túlzottan „óvatos” álláspontja miatt;

– 2014-től – a modern időszak, amely a Méltóság Forradalmának kezdetéhez, valamint az Ukrajna és az Európai Unió közötti Társulási Megállapodás aláírásához, ratifikálásához és végrehajtásához kapcsolódik az ARK [Krími Autonóm

szerzők az utolsó, 2014-ben kezdődött szakaszt tartják a legnehezebbnek, és egyben a legproduktívabbnak is (39–40. o.). Ennek az utolsó időszaknak a kezdeteként az EU–Ukrajna tárgyalási egyezmény gazdasági vonatkozásairól szóló, 2014. június 27-én Brüsszelben aláírt dokumentumot jelölik meg. Következő lépésként 2016-ban Ukrajna vízummentességet kapott. Az EU Ukrajnának nyújtott támogatását nem csak a köztük aláírt egyezményeken keresztül ragadják meg a szerzők, hanem az Oroszország ellen meghozott EU-s intézkedésekről is áttekintést adnak. Többek között megismerkedhetünk az OF elleni szankciós csomagokkal, valamint az orosz állampolgárok szankciós listára vételével. Külön foglalkoznak az annektált Krím-félsziget státuszához kapcsolódó politikai és diplomáciai diskurzussal, valamint a Nyugat által kezdeményezett pénzügyi-, katonai- és humanitárius támogatásokkal. A szerzőpáros külön kiemeli a vezető európai politikusok gyakori személyes látogatásait Kijevben, amely eseményekhez különösen pozitív jelentést társítanak.

Az európai uniós áttekintést követően a kötet harmadik fejezete már konkrét államok sorra vételével elemzi azok Ukrajna EU-integrációs folyamatához és a zajló orosz–ukrán háborúhoz való viszonyulását. A fejezetben Nagy-Britannia, Olaszország, az Ibéria-félsziget országai, Németország, Franciaország és a Skandináv-országok Ukrajna támogatásának bemutatása kap hangot. Érdekessége a fejezetnek, hogy a szerzők az említett országok erősödő Ukrajna-támogatását Oroszországgal való kapcsolataik romlásával, a negatív tapasztalatokkal és az ebből fakadó konfliktusokkal állítják párhuzamba. Például Nagy-Britannia esetében a 2014. július 17-i személyszállító maláj gép lezuhanása hozta el az ukránpárti fordulatot, s ezt követően ösztönözte az EU-t az Oroszország elleni szankciós rendszer

Köztársaság] ideiglenes megszállása, a kelet-ukrajnai katonai konfrontáció és a széleskörű haderő bevetése körülményei között.” (39).

bevezetésére (85. o.). Spanyolország és Portugália esetében a támogatás egyik fő okának az ott élő jelentős ukrán diaszpóra létét nevezik meg (90. o.). A korábbi szoros orosz–olasz kapcsolatok tükrében váratlan volt az olasz állam Ukrajna melletti gyors kiállása, amelynek köszönhetően Olaszország 2022. február 27-én hivatalosan is csatlakozott az Oroszország elleni szankciókhoz. Németország esetében a katonai támogatást és a háború okozta gazdasági károk majdani helyreállítására tett ígéretet emelik ki (94–96. o.). Franciaországnál kiemelik a szerzők a Kremmel fenntartott korábbi szoros kapcsolatot, amelyre ugyancsak rányomta bélyegét az orosz–ukrán háború, és az abból fakadó új nemzetközi helyzetet. A Skandináv-országok esetében pedig az orosz–ukrán háború adta a végső lökést a NATO-csatlakozáshoz (103. o.).

A negyedik fejezetben az Ukrajnával határos EU-tagállamok orosz–ukrán háborúhoz való viszonyulásáról olvashatunk. Lengyelország Ukrajna legnagyobb nyugati szomszédjaként kezdetről fogva határozottan fellépett Oroszország Ukrajna ellen irányuló agressziójával szemben, Ukrajnát minden – katonai, agyi, energetikai, humanitárius, EU-integrációs – területen támogatja (109. o.). Azonban a monográfiából az is kiderül, hogy vannak komoly emlékezetpolitikai konfliktusok a „közös múlt tragikus történetét” illetően (108., 111–112. o.). Ugyanakkor a jelen nemzetközi helyzetben ezen kérdések rendezése háttérbe szorult (115. o.).

Magyarországot illetően a szerzők annak Oroszországhoz fűződő „különleges kapcsolatát” emelik ki markánsan, amely viszonyt Budapest – az összes EU-tagállammal ellentétben – minden áron igyekszik fenntartani Moszkvával. A kötet érinti a magyar–ukrán kapcsolatok 2017–2022 közötti radikális megromlását, amelynek eredőjét az ukrainai magyar kisebbséget érintő új ukrán oktatási törvény életbeléptetése jelenti. Az ok-

tatás újra szabályozása valóban csorbította a nemzeti kisebbségek addig meglévő jogait. A kérdés kétoldalú rendezetlensége rányomja bélyegét Ukrajna EU-integrációs folyamataira is (119. o.). Az orosz–ukrán háborút illetően pedig a magyar álláspontot „*Ez nem a mi háborúnk*” idézettel foglalják össze a szerzők (120. o.). Ezzel együtt viszont azt is megjegyzik, hogy Magyarország elismeri az OF Ukrajna elleni agresszióját, támogatja az összes Oroszország elleni szankciós csomagot, menekült státuszt biztosított több mint 800 ezer ukránnak (2022 júniusáig), és humanitárius segítséget nyújt a megtámadott országnak, amely főképp a kárpátaljai magyarok és az oda özönlött belső menekültek javát szolgálja (123–124. o.). Ezeknek hatására még 2022 márciusában Magyarország felkerült az oroszok által vezetett úgynevezett „barátságtalan országok” listájára, az összes EU-tagállammal, a G7-országokkal és Ukrajnával együtt (124. o.).

Románia a Krím-félsziget orosz annektálásától kezdve támogatja az oroszellenes szankciókat, ezzel egyidőben folyamatosan mélyítette Ukrajnával kapcsolatait. Csak 2017–2019 között 12 egyezményt írtak alá a két állam vezetői, köztük katonai együttműködésre vonatkozót is (129. o.). A teljeskörű háború kezdetétől fogva Románia többek között fogadja az ukrainai menekülteket, humanitárius, katonai, orvosi, üzemanyagszállítási és – a fekete-tengeri kikötői révén – kereskedelmi segítséget ad Kijevnek. Bár – Magyarországhoz hasonlóan – vannak konfliktusos pontok az ukrán–román relációban is (például a nemzeti-ségi kérdés vagy a Duna-deltában történő hajózás szabályozása), azoknak a későbbiekben történő rendezését a szerzők zökkenő mentesebbnek értékelik, „*mivel az országok közötti kommunikáció párbeszédre, nem ultimátumokra épül ki*” (134. o.).

Szlovákiának 1993 óta alapvetően jó kapcsolata alakult ki Ukrajnával, azonban 2014-et követően egyfajta kettősség fe-

dezhető fel az ukrán–szlovák viszonyban. A szerzők megkülönböztetnek egy, a meglévő pánszlávizmusból és az Oroszországhoz való kötődésben érdekelt szlovák politikai elitet (Robert Fico, Peter Pellegrini), másfelől pedig egy, az orosz gyökerű pánszlávizmust elvető vezető réteget (Andrej Kiska) (134. o.). Tovább mélyíti a szlovák politika kettősségét, hogy miközben Szlovákia már az euro bevezetésével is hitet tett az uniós gazdasági integráció mellett, az ország gazdasági modellje még mindig nagyrészt Oroszországhoz köti Pozsonyt. Az ukrán–szlovák gazdasági kapcsolatokban a jelent tekintve csupán a földgáz tranzitálást nevezik jelentősnek, ami Ukrajna energetikai biztonságát szolgálja, s például 2018-ra vonatkozóan Ukrajna szükségleteinek 81,4%-át tette ki. A teljes körű háború óta Szlovákia is csatlakozott az Oroszország elleni szankciós politikához, illetve katonai, pénzügyi, légvédelmi és humanitárius támogatást biztosított Kijevnek. Ezzel együtt viszont utóbbi időben egyre erősödő az ukránellenesség és az oroszpártiság, amelynek tényei sorra vehetők a fejezet további részében. Bár közös határunk nincs, mégis ebben a fejezetben kapott helyet a cseh–ukrán reláció is. A szerzők kiemelik, hogy Prága elsősorban katonai és humanitárius téren nyújt segítséget (143. o.), de kitérnek a szerzők arra is, hogy a politikai rétegekben ebben az országban is megosztottságot okozott Kijev támogatásának kérdése (145. o.).

A hatodik fejezetben a szerzők az Amerikai Egyesült Államok és Kanada aktív, Ukrajnát támogató politikáját vázolják fel. Bár a fejezetben kitérnek az Obama-kabinet külpolitikájának azon céljára, hogy rendezzék az orosz–amerikai viszonyokat, az Ukrajna elleni 2014-es orosz – akkor még hibrid – támadás ezt a törekvést megpecsételte. Trump elnök első győzelme 2016-ban sem váltotta be azt az orosz várakozást, hogy meglesz az a „nagy egyezmény”, amely átjátssza Ukraj-

nát orosz érdekszférába (172. o.). Mind az USA, mind Kanada esetében a szerzők vázlatosan bemutatják a 2013-tól meglévő támogató mechanizmust és ennek változásait. Figyelemre méltó, hogy mindkét országban Ukrajna aktív támogatását azzal is magyarázzák, hogy az említett államok nagy ukrán diaszpórával rendelkeznek.

A sokszínű semlegesség – az EU-n és NATO-n kívüli világ viszonya a háborúhoz

A kötet további – 5., 7–9. – fejezetei a NATO-n kívüli államok sokszínű semlegességét veszik számba. Így az ötödik fejezetben a szerzők a Balti-államok segítségét és támogatását ütköztetik Ausztria, Svájc, Fehéroroszország, Bulgária, Szerbia, a kaukázusi és közép-ázsiai országok „semlegességével”. Észtország, Lettország és Litvánia saját történelmi tapasztalataik nyomán látják és értelmezik Oroszország Ukrajna elleni politikáját, s ennek megfelelően a feltétlen támogatásukról biztosítják a megtámadott országot (148–151. o.). A többi országgal kapcsolatban viszont azt fejti ki a szerzőpáros, hogy a „semlegességük” milyen módon ered mégis vagy az egyik, vagy a másik féltől való függésből, annak ilyen szempontú támogatásából. Például az osztrák „semlegességet” abból eredeztetik, hogy nagyon jelentős az orosz befolyás az osztrák bankrendszerre, az ország „nem akarja felégetni a hidakat az OF-fel” (151. o.).

A szerzők a tradicionális svájci semlegességet már következetesebbnek ítélik az osztrákokénál: előbbieik állást foglaltak az oroszok nemzetközi jogsértései ügyében, csatlakoztak az EU-s szankciókhoz, sőt, részt vettek a NATO kiberbiztonsági hadgyakorlataiban is. Az orosz külügy ennek nyomán meg is vádolta a Svájci Konföderációt, hogy megsértette semlegességét (153–154. o.). Mindezek mellett viszont – mint semleges

állam – továbbra is elutasítja, hogy Ukrajnának hadászati cikkeket adjon át.

Bulgária az 1877–78-as orosz–török háború óta jó viszonyt ápol Oroszországgal. Az ő „semlegessége” is – az osztrákokéhoz hasonlóan – belpolitikai, EU-párti és országpárti érdekképviseltek ütköztetésére vezethető vissza a szerzők szerint. Mindamellett EU- és NATO-tagként csatlakozott a szankciókhoz, valamint legalább 170 orosz diplomatát küldött ki az országból kémkedés vádjával (159. o.). Amíg a fenti államok semlegessége inkább ukránpárti volt, addig Fehéroroszország és Szerbia magatartását oroszbarátnak tartják a szerzők. Fehéroroszország „semlegességét” a kutatók a gyakorlatban az Oroszország érdekét szolgáló, jó esetben is tétlenségként mutatják be. Lukasenko államfő – akire a kötet csak „Európa utolsó diktátorára”-ként utal – jelen volt a támadást megelőzően tartott, 2022. februári orosz hadgyakorlatokon. Február 24-én és az ezt követő napokban pedig Fehéroroszország felől törtek be az oroszok Kijev irányában. Számos rakétát indítottak Ukrajna északi szomszédjának területéről az orosz csapatok. 2022-ben a fehéroroszországi nagykövetség munkatársai elhagyták Kijevet. Ugyan Fehéroroszország megőrizte – de jure – a semlegességét, folyamatos veszélyforrást jelent a továbbiakban is Ukrajnára. Az orosz–fehérorosz katonai csoportosulást a szerzők újabb potenciális támadás lehetőségeként értelmezik,⁷ 2023 márciusában pedig Moszkva nukleáris rakétákat helyezett el Fehéroroszország területén (158. o.). Szerbia oroszbarátságát tradicionálisnak nevezi a szerzőpáros. Gyakorlatilag ez az ország támogatta Oroszország Ukrajna elleni akcióját. Említendő, hogy 2014-től sok szerb „önkéntes” szolgált az úgynevezett „DNR–LNR”-ben⁸, illetve a Wagner-csoportnak 2022 végén is volt Belgrádban toborzóirodája (161. o.).

⁷ Ezen kérdés azóta gyakorlatilag lekerült napirendről.

⁸ A mozaikszó az ukrán „ДНР–ЛНР» transliterált átírása, az úgynevezett Donyec-ki és a Luhanszki Népköztársaságokra utal.

A semlegesség kérdése jóval nehezebb kihívás elé állítja a kaukázusi államokat. Azerbajdzsán, Örményország és Grúzia politikája nemzeti érdekeiktől és belpolitikai bonyodalmaiktól függ, melyre nem csekély hatással volt és van Oroszország. Hasonló a helyzet a közép-ázsiai országokkal. Összességében ezekről is elmondható, hogy bár érezhető volt ezen országokban az orosz befolyás radikális gyengülése az ukrainai kudar-cok miatt, de a belpolitikai okok miatt, illetve mert nem akarták radikálisan megszakítani kapcsolataikat Oroszországgal, a „semlegességüket” megtartották (170. o.).

A hetedik fejezet Moldova és Törökország, valamint Izrael „semlegességét” igyekszik bemutatni. A két ország közös ér-dekeiből adóan Moldova következetes ukránpárti magatartást tanúsított 2014-et követően, azonban az ukrán–moldáv kap-csolatok a 2022-es orosz inváziót követően romlani kezdtek. Moldova nem csatlakozott az Oroszország elleni energetikai szankciókhoz mondván, hogy ez „olyan országoknak való, amelyeknek jobb lehetőségei vannak a gazdaság számára” (182. o.). A 2022. február 24-dike utáni események nyomán Moldova nem volt hajlandó katonai segítséget nyújtani Ukraj-nának (elsősorban azokról a MIG-29-es vadászgépekről volt szó, melyeket nem volt kész átadni) (181–182. o.). Az ország ilyen jellegű „semlegességét” a szerzők az erőteljes orosz ener-getikai és gazdasági függésnek tudják be, de nyilván a Mol-dávia határán lévő orosz szakadárállam önmagában is elég ok arra, hogy ne tegyenek merészebb lépéseket. Emellett megál-lapítják az ország általános „sérülékenységét” az orosz–ukrán háborúból fakadóan, illetve kiemelik az országban jelen lévő aktív orosz propagandát. Ezzel együtt viszont elismerik Mol-dovának a lakosságához mérten jelentős segítségnyújtását, az ukrán menekültek befogadását. Törökország és Izrael tekin-tetében a szerzők megjegyzik, hogy mindkét ország belpoliti-

kai folyamataiból adódóan lavíroz Ukrajna támogatásában, az orosz agresszió elleni segítségnyújtásban.

A könyv nyolcadik fejezetében Kína, India, Japán, Irán, Argentína, Brazília és a Dél-afrikai Köztársaság orosz–ukrán háborúban képviselt álláspontjának bemutatására vállalkoztak a szerzők. Ezeket az országokat a „semlegesség” és a kollaboráció közötti skálán helyezték el. Külön szót érdemel a Kínára vonatkozó leírás. Peking kapcsolatát az OF-val az 1991 utáni időszakra való tekintettel aszimmetrikusnak értékeli, amit még inkább meg lehet érteni annak fényében, hogy a 2001-es Kereskedelmi Világszervezethez való csatlakozását követően Kína lett a második világhatalom az USA után (193. o.). Kína az Ukrajna elleni orosz támadást megelőzően kivárt. Mivel az orosz fél részéről remélt gyors győzelem nem következett be, Peking nem csupán arra vonatkozóan vonhatott le következtetést, hogy milyen lenne a nemzetközi megítélése annak, ha esetleg megtámadná Tajvant, hanem felismerte, hogy az orosz–ukrán háború elhúzódása gazdaságilag neki roppant kedvező. A kínai „semlegességet” végül is az oroszokkal való gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi együttműködésneként (197. o.), a „békéért való küzdelem” saját érdekei megvalósításaként értelmezhető (198. o.), amely ugyanakkor a szerzők szerint nem azonos az ukrán törekvésekkel.

India „semlegességét” is az Oroszország felé történő erős elhajlasként jellemzik a szerzők. Ezzel szemben Japán tetteiben és kijelentéseiben is Ukrajna mellett foglalt állást. Irán orosz szövetségesként, illetve Kína stratégiai partnereként jelenik meg a fejezetben (207. o.). A dél-amerikai országok esetében jelentős orosz befolyásról beszélhetünk. *„Ukrajna, sajnos, nem rendelkezik olyan gazdasági és politikai lehetőségekkel Latin-Amerikában, hogy tenni tudjon ezen hazug propaganda ellen. A harc a fejlődő országok szimpátiájáért (az úgy nevezett*

Globális Délért) tart” – összegezték a stratégiai dilemmákat a szerzők (211. o.).

Ami az Afrikai kontinens országait illeti, a szerzők rámutatnak a Dél-afrikai Köztársaság nyílt orosz érdekeltségeire, illetve tényként mutatják be, hogy Moszkva nyíltan igyekszik befolyást szerezni valamennyi afrikai országban a Wagner-csoporton keresztül. (A kötet megjelenésének időpontja miatt sem Prigozsin puccskísérletét, sem pedig a Wagner-csoport formális felszámolását nem taglalják a szerzők.) Ezzel egyidejűleg 2022 februárja óta az ukrán külpolitika egyik főbb célkitűzése az lett, hogy minden korábbinál nagyobb léptékben mélyítsék Ukrajna és az afrikai országok közötti diplomáciai kapcsolatokat (212–213. o.).

Ukrán értelmiségi látkép a 2023-as háborús évből

A mű egy általános összegző fejezettel zárul, amelyben az egyes fejezetek megállapításain túl a szerzőpárosnak a tárgyalt témában képviselt állásfoglalásukat is egyértelművé teszik. *„A külpolitika céljai még mindig nem erkölcsi vagy jogi, hanem nemzeti érdekektől függ, amit ennek megfelelő erővel támasztanak alá”* (262. o.). Ukrajnának a zajló orosz–ukrán háború okozta nemzetközi helyzetéről megjegyzi, hogy az ország tartós várankoztatása az EU- és NATO-tagságot illetően csak a további eszkalálódásra sarkallja Oroszországot. *„Kulcsfontosságú marad az azok közötti versengés problémája, akik az orosz agresszorok megbékéltetését Ukrajna túlélésének árán, illetve akik Ukrajna igazságos győzelme és területi egységének visszaállításában látják a megoldást. Kompromisszum ezen álláspontok között nem lehetséges.”* (262. o.)

Az igazságos győzelem pozícióját máig egy morálisan is elfogadható pozíciónak tarthatjuk, viszont az elmúlt két év ese-

ményei egyre inkább elhalványították ennek lehetőségét. Ez a momentum is rámutat arra, hogy amikor Sztepan Vidnyanszkij és Andrij Martinov közös monográfiáját forgatjuk, akkor egyszerre két olvasata is lehet a kötetnek. Egyik oldalról egy hiánypótló és átfogó összegzést ad Ukrajna utóbbi évtizedének nemzetközi kapcsolatairól. A jelenkori Ukrajnával foglalkozó egyetemi hallgatók és kutatók számára is megkerülhetetlen alaplappal állunk szemben. Másfelől viszont egy kordokumentum, amely egy 2023. év eleji látletet, – Szmolij fotográfiai hasonlatával élve – pillanatképet ad az ukrán külpolitikai gondolkodásmódról. Mindezt nem csupán a háborús ukrán retorika elemeinek átvételében fedezhetjük fel – így például nem egy alkalommal az Oroszország szót kis kezdőbetűvel írják –, hanem abban is, hogy az oldalakon olyan – az adott időszakban reálisnak tűnő – remények fogalmazódtak meg, amelyek napjainkra erősen elhalványultak.

Степан Віднянський – Андрій Мартинов: Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія. [Sztepan Vidnyanszkij – Andrij Martinov: Orosz–ukrán háború és a nemzetközi közösség: monográfia]. Kijev, UNTA Ukrajna Története Intézet, 2023. 264 o.

Paládi Renáta